

Mirja Mäntylä

Neuvottelu kaupunkitilasta

Kartanoiden suunnitellut asuntoalueet Tampereen ympäristössä 1900-luvun alussa

Abstrakti

Artikkelissa tarkastellaan suurtilanomistajien yhdessä maanmittausinsinöörin kanssa Tampereen kaupungin lähiympäristöön 1900-luvun alussa suunnittelemissa työväenasuntoalueita kaupunkitilan ja kaupunkihallinnan käsitteiden kautta. Hatanpään ja Kaarilan kartanot, joiden maille oli syntynyt esikaupunkiasutusta 1800-luvulta lähtien, pyrkivät kaava-suunnitelmien avulla saamaan järjestystä alueilleen ja siten luomaan maaseudulle kaupunkimaista tilaa. Merkittävin suurtilojen asuntoalueista oli Hyhky, jonne oli kortteleihin järjestettyjen asuintonttien lisäksi varattu alueita teollisuutta, palveluita, kaupankäyntiä, virkistystä ja koulunkäyntiä varten. Eri tahot muokkasivat ja kontrolloivat esikaupunkitilaa. Vuokrasopimusten ja kontrollikäyntien avulla tilanomistajat valvoivat tontinvuokraajiensa rakentamista, asumista ja elämää vuokrapalstalla. Tampereella toimineista yhdistyksistä filantrooppinen Naisyhdistys harjoitti huomattavan laajaa esikaupunkien naisille suunnattua kotitalous- ja puutarhaopetusta, jonka tarkoituksena oli muun muassa parantaa esikaupunkiympäristöä ja sitä kautta ihmisten elämää. Esikaupunkitonttien vuokraajat muokkasivat itse esikaupunkitilaa rakentamalla tiloja yritys- ja yhdistystoiminnalle, tuottamalla palveluja, perustamalla puutarhoja ja rakentamalla infrastruktuuria. Kaupunkihallinnan eri osapuolet, tilanomistajat, asukkaat, kaupunki, maalaiskunta ja valtio, osallistuivat yhdessä ja konfliktissa esikaupunkia koskeviin kysymyksiin ja samalla määrittivät esikaupunkitilaa. Kaupungin-, valtion- ja lääninhallinnossa esikaupunkia käsiteltiin lähinnä ongelmadiskurssissa ja yhtenä kokonaisuutena, jolloin kaavoitettujen asuntoalueiden erityislaatuisuus ei noussut esille. Esikaupunkialueiden kasvaessa ja muuttuessa vaihettumiskyvykkäiksi, jolloin ne eivät olleet enää maaseutua eivätkä vielä kaupunkia, tilanomistajat ja maalaiskunta olivat valmiita siirtämään ne osaksi kaupunkia. Kaupunki, joka omia rajojaan laajempaan toimijana pyrki monin tavoin vaikuttamaan esikaupunkieihinsä, ei ollut valmis niitä vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä vastaanottamaan.

Avainsanat: suurtilat, esikaupunki, kaupunkitila, kaupunkihallinta

Johdanto

Nopean teollistumisen ja voimakkaan väestönkasvun seurauksena Tampereella oli pulaa asunnoista ja vuokrat nousivat, jolloin monet etsivät halvempia ja parempia asumismuotoja kaupungin ulkopuolelta. Kaupungin rajanaapureina sijainneet Hatanpään ja Kaarilan kartanot olivat vuokranneet halukkaille tontteja kaupungin rajan pinnasta ja pääväylien varrelta jo 1800-luvulta lähtien, mutta 1900-luvun vaihteessa Hatanpään ja Kaarilan omistajat alkoivat harjoittaa suunnitelmallista esikaupunkitilan muokkaamista teettämällä asemakaavaa muistuttavia asuntoaluesuunnitelmia. Tarkastelen artikkelissa Hatanpään ja Kaarilan asuntoalueita esimerkkeinä tilanomistajien harjoittamasta esikaupunkiympäristön muokkaamisesta ja kontrolloinnista. Nämä esikaupunkisuunnitelmat voidaan nähdä osana ajankohdan kansallista ja kansainvälistä kiinnostusta kaupunkien suunnitteluun, jossa huomiota kiinnitettiin kaupan, teollisuuden, asumisen ja eri yhteiskuntaluokkien tarpeisiin. Kaupunkisuunnittelu ei pysähtynyt kaupungin rajoille, vaan suunnitelmia tehtiin myös kaupungin rajojen ulkopuolelle. Kysyn, mikä oli tilanomistajien rooli kaupunkitilan laajenemisessa Tampereen lähiympäristöön? Miten tilanomistajat ja esikaupungin asukkaat osallistuivat muiden esikaupunkikysymyksen osapuolien kanssa neuvotteluun esikaupunkitilasta ja sen määrittelystä?

Keskeiset käsitteet ovat kaupunkitila ja kaupunkihallinta. Tilallinen perspektiivi on tullut osaksi nykyistä historian tutkimusta, ja tila on ollut käytetty käsite myös viimeaikaisissa esikaupunkitutkimuksissa.¹ Maantieteilijä Doreen Massey tuo esiin historian ja maantieteen yhteyden ja korostaa, että ”tilaa ja aikaa tulisi käsitteellistää yhdessä ja yhtä aikaa, koska tilallisuus on historiaa aivan samoin kuin ajallisuus on erottamaton osa maantiedettä.”² Tärkeä teoreetikko merkitykseltään kiinteiden ja pysyvien tilojen kyseenalaistajana oli ranskalainen Henri Lefebvre, joka esittää teoksessaan *The Production of Space*, että tila on aina sosiaalisesti tuotettua. Lefebvren mukaan ei ole olemassa vain yhtä tilaa, vaan samassa tilassa on useita eri sosiaalisia tiloja, joilla on erilaisia merkityksiä. Nämä merkitykset rakentuvat Lefebvren mukaan yhteiskunnan sosiaalisten käytäntöjen kautta.³ Massey, joka Lefebvren tavoin ajattelee, että tila on sosiaalisesti tuotettua, näkee tilan tuottamisen jatkuvana prosessina. Tämä prosessi tapahtuu vuorovaikutussuhteissa ja erilaisissa käytännöissä. Masseyn mukaan yhteiskuntaa tulee tarkastella tilallisesti rakentuneena, sillä käsitys tilasta vaikuttaa kysymyksiin vauraudesta ja köyhyydestä, ajatuksiimme sukupuolesta, työnjaosta, identiteetistä ja politiikasta. Massey korostaa, että tilaa, aikaa ja sosiaalisia suhteita ei pidä tarkastella erillisinä, eikä niistä mitään pidä käsittää pysyvinä, vaan ne ovat kaikki muuttuvia. Hänen ajattelussaan tila ei ole ajasta riippumatonta, neutraalia eikä staattista, vaan se rakentuu ajassa ja on aina sosiaalista.⁴

Michel Foucault liittää tuotannossaan tilaan kysymykset tiedosta ja vallasta. Foucault korostaa tilassa syntyviä vallan verkostoja, joiden muotoutumisessa osallisena ovat tilojen suunnittelijat, toteuttajat ja käyttäjät. Tällöin mikään yksittäinen taho ei pysty yksin määrittelemään tilassa ja suhteissa muotoutuvaa valtaa. Foucault’n ajattelussa keskeistä on ollut siirtyminen tilan vallan

¹ Kts. esim. Couperus, Smit & Wolfram 2007, xi; Salmela 2004; Niemi 2016; Rapo 2017; Savolainen 2017.

² Doreen Massey’n ajattelusta: Lehtonen, Rantanen ja Valkonen 2008, 10–12.

³ Lefebvre 1991 (alkuteos *La production de l'espace* ilmestyi 1974); Lefebvresta esim. Saarikangas 1998b, 187–188.

⁴ Massey 2008, 14–15, 210.

analyysissä vallan esittämisen analysoinnista vallan tuottamisen analyysiin. Tila tuottaa tapoja, käytäntöjä ja merkityksiä.⁵ Myös maantieteilijä Edvard Soja on tuonut teoksissaan esiin, kuinka sosiaaliset suhteet, tieto ja valta ovat tilaan liittyviä ilmiöitä.⁶ Kaupunkitutkija Simon Gunnin mukaan tilan ja vallan läheinen suhde on yksi tekijä, joka on tuonut tilan historiantutkimukseen. Gunn toteaaakin, että koska ”valta on olennainen osa historiallisia prosesseja, niin tila tulee väistämättä analyysin kohteeksi.”⁷

Kaupunkihistorian tutkimuksessa on kaupungin hallintoa ja paikallistason vallankäyttöä alettu 1980-luvulta lähtien tarkastella kaupunkihallinta-käsitteen kautta. Historiantutkimukseen käsite on omaksuttu politiikan tutkimuksen piiristä. Kaupunkihallinta (*urban governance*) tarkoittaa laajempaa systeemiä, jossa julkisen, yksityisen ja vapaaehtoistyön sektorin toimijat, intressit ja voimavarat ovat mukana neuvottelemassa siitä, miten valtaa organisoidaan ja käytetään paikallisesti.⁸ Kaupunkihallinta-käsitteen avulla on mahdollista päästä kiinni sellaisiin toimijoihin ja intresseihin, jotka eivät välttämättä tule perinteisen kaupungin organisaatioiden ja hallinnon tarkastelussa esille. Stefan Couperus, Christianne Smit ja Dirk Jan Wolffram puhuvat institutionaalisten poliittisten areenojen ulkopuolella olevista epämuodollisista valtasuhteista, jolloin käsitteen käyttö avaa laajemman ja monipuolisemman lähestymistavan paikallispolitiikkaan.⁹ Simon Gunn haastaa ajattelemaan kaupunkiyhteiskuntaa ”ei pysyvinä rakenteina tai hierarkioina vaan liikkeessä olevana sosiaalisena tilana, jossa yksilöt ja ryhmät ovat jatkuvassa liikkeessä suhteessa toisiinsa”. Gunnin mukaan kaupunkihallinta-käsitteessä on keskeistä näkökulman muutos omistajuuteen, statukseen ja varallisuuteen liitetystä vallasta vallan käytön analysointiin, ”historiallisten toimijoiden intentioista heidän toimintansa vaikutuksiin suuremmissa sosiaalisissa kokonaisuudessa”.¹⁰ Maanomistajina ja vuokraisäntinä tilanomistajat tulivat esikaupunkikysymyksen osapuoliksi, jolloin he neuvottelivat ja kävivät kamppailua kaupungin ja muiden kaupunkihallinnan osapuolten kanssa esikaupunkitilasta ja esikaupunkien määrittelystä.

Esikaupunkeja on Suomessa tutkittu aiemmin lähinnä kaupunkien näkökulmasta. Kaupunkilähtöisyyteen liittyy esikaupunkitutkimusta leimaavana piirteenä keskittyminen esikaupunkien ongelmiin. Kaupunkikeskeisessä, ongelmia korostavassa tutkimusotteessa on usein jäänyt huomiotta, että esikaupunkien olemassaolosta oli hyötyä kaupungeille. Vuokraamalla maata maanomistajat helpottivat asuntopulaa kaupungissa, ja esikaupungit toimivat myös työvoimareserveinä.¹¹ Tässä artikkelissa kiinnostuksen kohteena ovat esikaupunkitoimijat, jolloin tavoitteena on ollut antaa monipuolisempi kuva esikaupungeista. Artikkelin liittyy myös osaksi kaupunkisuunnittelun tutkimusta. Yleensä kohteena on ollut arkkitehtien tekemää suunnittelua, mutta tässä analysoidaan maanmittausinsinöörin suunnittelua. Aikaisemmassa tutkimuksessa esikaupunkeja ovat maanomistajien,

⁵ Foucault 2014a; Foucault'sta kts. Saarikangas 1998b, 194–196; Saarikangas 2002, 31–32. Foucault itse katsoo pohjimmiltaan kirjoittaneensa aina vallan historiaa. Foucault 2014b, 224.

⁶ Esim. Soja 1989, Soja 1996; Kts. Gunn 2001, 4.

⁷ Gunn 2001, 9.

⁸ Gunn 2007a, 191–202; Kooij 2007, 4–5; Gunn 2007b, 1007; Couperus 2010.

⁹ Couperus, Smit & Wolffram 2007, xiii.

¹⁰ Gunn 2007a, 199, 202.

¹¹ Litzen & Vuori 1997, 188; Kankkonen (Tammisalo) 2003, 5; Nummela & Laitinen 2014, 206.

suunnittelijoiden, rakentajien tai asukkaiden näkökulmasta tutkineet muun muassa Aulikki Litzen, Laura Kolbe ja Marjaana Niemi. Tutkimuksissa on nostettu esiin esikaupunkien suunnittelun taustoja ja pyrkimyksiä sekä asukkaiden toimintaa ja kokemuksia. Ulla Salmela on väitöskirjassaan tutkinut esikaupunkeja modernin kaupunkisuunnittelun ja siihen liittyvän normalisoinnin näkökulmasta. Salmela tarkastelee Viipurin kaupunginarkkitehti Otto-Iivari Meurmania kaupunkisuunnittelijana, joka määritteli ja uudisti esikaupunkialueita. Salmela pohtii muun muassa sitä, kuinka tilallinen ja sosiaalinen järjestys kietoutuivat yhteen Meurmanin työskentelyssä. Salmelan tavoin Marjaana Niemi käyttää kaupunkitilan käsitettä analysoidessaan Eliel Saarista kaupunkisuunnittelijana. Niemi osoittaa, kuinka Saarinen kumppaneineen legitimoitui suunnittelun ”tutkimuksen” kautta hankkimansa tiedon avulla. Tieteellinen tieto ja sen tuoma auktoriteetti ja asiantuntijuus olivat perustana, kun Saarinen suunnitteli ”hyvää kaupunkitilaa”. Kun Salmelalla ja Niemellä tulokulma kaupunkitilaan on suunnittelijan näkökulma, niin Niklas Ravolla se on ulkopuolisen tarkkailijan. Rapo analysoi, kuinka 1800-luvun loppupuolen matkailijat määrittelivät ja tulkitivat Kytälän esikaupunkia matkakertomuksissaan ja kuinka he käyttivät ja tuottivat kaupunkitilaa.¹²

Tutkimuksen metodologisena perustana on laajan lähdeaineiston analysointi kaupunkitilan ja kaupunkihallinnan käsitteiden kautta. Analyysin välineinä käytän teoriasidonnaista, temaattista sisällönanalyysiä sekä erityyppisten lähteiden ristiin luentaa.¹³ Sisällönanalyysissä tutkimusaineistoa luokitellaan ja teemoitellaan ja sen avulla kirjallista lähdeaineistoa kuvataan sanallisesti ja tekstistä etsitään tutkimuskysymykseen vastaamisen kannalta oleellisia merkityksiä.¹⁴ Pilkkomalla ja järjestämällä esikaupunkialueiden aineistoja teemoittelin tapoja ja keinoja, joilla maanomistajat, suunnittelija ja asukkaat rakensivat maaseudulle kaupunkimaista ympäristöä. Esikaupunkialueilla kohtasivat monet eri intressitahot – maalaiskunta, kaupunki, läänin- ja valtionhallinto, kansalaisjärjestöt, maanomistajat ja asukkaat – jotka tuottivat tekstejä esikaupunkialueista. Lähilukemalla näitä tekstejä nostin esiin ja luokittelin niitä kielellisiä ilmaisuja ja käsitteitä, joilla kaupunkihallinnan eri osapuolet määrittelivät esikaupunkialueita ja niiden asukkaita. Menetelmän tarkoituksena on ollut nostaa esiin esikaupunkialueiden eri toimijat ja heidän toimintansa suhteessa toisiinsa ja käsityksiin esikaupungista.

Tutkimusaineistona käytän ensinnäkin Hyhkyn, Ansionkallion ja Vuohensillan kaavasuunnitelmia ja vuokrasopimuksia, alueiden esittelyjä eri foorumeilla sekä muuta niiden perustamiseen, rakentamiseen ja muokkaamiseen liittyvää aineistoa. Kaikista alueista on olemassa tonttikartta, josta käytän nimitystä kaavasuunnitelma, kaava tai tonttisuunnitelma. Se ei ollut asemakaava, sillä asemakaava vaatii vahvistetun rakennusjärjestyksen, jota alueilla ei

¹² Esikaupunkitutkimusta: Litzen 1987; Kolbe 1988; Piilonen 1996; Salmela 2004; Niemi 2016; Rapo 2017; Niemi 2019

¹³ Sisällönanalyysi jaetaan aineistolähtöiseen, teorialähtöiseen sekä teoriasidonnaiseen eli teoriaohjaavaan sisällönanalyysiin. Aineistolähtöisessä analyysissä teoria pyritään luomaan aineistosta, kun taas teorialähtöisessä analyysissä aineistolla testataan jo olemassa olevaa teoriaa. Teoriasidonnainen analyysi asettuu näiden kahden analyysitavan välille, sillä siinä tutkimuksen teoreettinen viitekehys ohjaa tutkimusaineiston analyysiä. Eskola 2015, 188; Tuomi & Sarajärvi 2009, 96.

¹⁴ Sisällönanalyysistä kts. Tuomi & Sarajärvi 2009, 97, 104, 106.

ollut.¹⁵ Näiden suunniteltujen asuntoalueiden poikkeuksellisuutta korostaa se, että niitä esiteltiin lehdistössä ja niistä keskusteltiin kaupungissa. Käsittelen Hyhkyä muita laajemmin, sillä se oli alueista suurin, merkittävin ja parhaiten dokumentoitu. Alueen suunnittelija Toivo Borgenström esitteli Hyhkyn kaavaa ja maankäyttösuunnitelmia sekä oman alansa ammattilehdessä, *Suomen Maanmittariyhdistyksen Aikakauskirjassa*, että Tampereen Teknillisen seuran kokouksessa.

Toinen aineistokokonaisuus on asuntoalueiden myyntiin ja järjestämiseen liittyvät Tampereen ja Pirkkalan kunnallishallinnon, lääninhallinnon ja senaatin asiakirjat, maanomistajien ja asukkaiden kirjelmät ja anomukset sekä sanoma- ja aikakauslehdissä julkaistu keskustelu. Hyhkyn alueen myynti oli pitkä prosessi, jonka kuluessa syntyi runsaasti asiakirjoja. Niissä eri toimijat esittivät näkemyksiään alueesta ja sen ostamisesta. Myös lehdistö seurasi tiiviisti myyntiprosessia. Hyhkyn alueesta käyty keskustelu synnytti kaupungin hallinnossa ajatuksen Tampereen esikaupunkien Pispalan ja Järvensivun järjestämisestä taajaväkisistä maalaisyhdyskunnista annetun asetuksen mukaisiksi yhdyskunniksi. Tutkimukseen on otettu mukaan vain Pispalaa koskeva aineisto, sillä Ansionkallio ja Hyhky olivat osa Pispalaa. Vuohensilta oli oma pieni esikaupunkialueensa, johon järjestystoimia ei ulotettu.

Suurtilanomistajat tontinvuokraajina

Maaseudulla suurtilanomistajat olivat vuokranneet 1700-luvulta lähtien maata asuntotonteiksi eli mäkituviksi maa- ja tehdastyöläisille sekä käsityöläisille. Mäkitupatontin koko oli yleensä alle kaksi hehtaaria, ja vuokraaja rakensi itse rakennukset. Mäkitupalaisilla oli aina jonkin verran viljelysmaata sekä kotieläimiä. Vuokra maksettiin lähes poikkeuksetta päivätöinä. Tämä tarkoitti sitä, että vuokralainen teki vuokranantajan määräämänä ajankohtana sovitun määrän työpäiviä kartanoon. Päivätyöjärjestelmä oli sekä omavaraistaloudessa eläville pienviljelijöille että sesonkityövoimaa tarvitseville suurtiloille tarkoituksenmukaisin vuokranmaksutapa.¹⁶ Teollistumisen seurauksena työvoiman tarve kasvoi kaupungeissa ja väkeä siirtyi maalta kaupunkiin parempien toimeentulomahdollisuuksien toivossa. Kaupungeilla ei ollut resursseja vastaanottaa kaikkia uusia asukkaita, jolloin lähiympäristön maanomistajat alkoivat vuokrata tulijoille maapalstoja kaupunkien ulkopuolelta. Vanhimpien esikaupunkien syntyminen tapahtui käytännössä siten, että rakennuspalstaa haluava henkilö kääntyi maanomistajan puoleen ja teki tämän kanssa suullisen tai kirjallisen sopimuksen maa-alan vuokraamisesta. Tontin valintaan ja siten esikaupunkien muodostumiseen vaikutti pyrkimys asettua mahdollisimman lähelle kaupunkia ja valtavyliä. Tonttien kysynnän lisääntyessä jotkut

¹⁵ Suomessa asemakaava oli 1930-luvulle asti käytössä vain kaupungeissa ja koski ainoastaan kaupungin omistamaa maata. Asemakaavamääräykset ulotettiin maalaiskuntiin vasta vuoden 1932 asemakaavalain myötä, jolloin maalaiskuntien taaja-asutuksiin ja suurimpiin rakennettaviin alueisiin voitiin laatia rakennussuunnitelma. Meurman 1947, 10–14; Kts. myös Kolbe 1988, 41; Taajaväkisten maalaisyhdyskuntien järjestämistä koskevassa asetuksessa senaatti saattoi päättää, että taajaväkiseksi yhdyskunnaksi määrätyle alueille on laadittava rakennusjärjestys. Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus taajaväkisten maalaisyhdyskuntain järjestämisestä eräissä tapauksissa. Annettu Helsingissä, 15 päivänä kesäkuuta 1898. Suomen Suuriruhtinaan Asetus-Kokoelma 21/1898.

¹⁶ Jutikkala 1969, 142; Litzen 1987, 16.

maanomistajat alkoivat ennakoita jakaa valitsemiaan maa-alueita palstoihin. Palstoitussuunnitelmia tekivät arkkitehdit tai maanomistaja yhdessä maanmittarin tai insinöörin kanssa.¹⁷

Modernin kaupunkisuunnittelun uusia visioita esitettiin 1800-luvulla erityisesti Englannissa ja Saksassa. Niiden lähtökohtana olivat teollistumisen ja voimakkaan kaupungistumisen aiheuttamat yhteiskunnalliset ongelmat sekä ympäristö- ja terveysongelmat. Uudenlaisella kaupunkisuunnittelulla, jossa katse suunnattiin maaseudulle rakennettaviin esikaupunkeihin ja puutarhakaupunkeihin, pyrittiin vähentämään kuolleisuutta, helpottamaan asuttopulaa ja tarttumaan asumisen epäkohtiin kaupungeissa sekä rakentamaan hyvää ja terveellistä kaupunkitilaa. Monissa suunnitelmissa varsinainen päämäärä oli kuitenkin uuden yhteiskunnan aikaansaaminen. Tieteellinen tieto tuli osaksi kaupunkisuunnittelua, kun asumisolosuhteista alettiin kerätä tietoa ja tehdä tutkimuksia.¹⁸ Vuosisadan vaihteessa ja 1900-luvun alussa tutkimuksen ja keskustelun kohteeksi nousi erityisesti työväen asuminen. Työväen asumistaso todettiin yleisesti heikoksi sekä kaupungissa että maaseudulla. Suomessa suurimpien kaupunkien valtuustot tilasivat 1900-luvun alussa selvityksen kaupungin ja sen esikaupunkien asumisolosta. Tutkimus vähävaraisten asunto-oloista Tampereen kaupungissa ja sen Pirkkalassa ja Messukylässä sijainneissa esikaupungeissa ilmestyi 1909. Tutkimuksesta ilmeni, että Tampereella tyypillisin työläisperheen asunto oli yksi huone yhteiskeittiöllä, kun taas esikaupungeissa asuttiin yleisimmin huoneen ja keittiön asunnossa. Työväenasunnon ihanteena pidettiin kuitenkin jo vuosisadan vaihteesta omakotitaloa tai paritaloa, jossa oli pieni puutarha. Työväestö, joka oli saanut hankittua itselleen oman talon, asui yleensä vuokratontilla. Työväenasuntoreformin puolesta 1900-luvun alussa puhuneen arkkitehti Otto-Iivari Meurmanin mielestä talonmestajien pitäisi saada myös tontti omakseen. Meurman uskoi tontin omistamisen parantavan rakentamisen tasoa – ja yhteiskuntarauhaa.¹⁹

Monet kartanonomistajat olivat kiinnostuneita työväen asumisolojen parantamisesta, sillä maatalous kilpaili työvoimasta teollisuuden kanssa. Innovatiiviset ja aikaansa seuraavat tilanomistajat olivat verkostojensa ja kosmopoliittisen elämäntapansa kautta todennäköisesti hyvin selvillä ajankohdan uusista asumiseen ja kaupunkisuunnitteluun liittyneistä aatteista ja innovaatioista, ja heillä oli resursseja ja toimintakenttä kokeilla ja toteuttaa uusia ideoita.²⁰ Esimerkiksi Viipurissa Monrepos'n kartanon omistaja Paul von Nicolay perusti kartanoon kuuluneelle Sorvalinsaarelle vähävaraisia ajatellen esikaupunkialueen pientontteineen.²¹ Hakunilan ja Kellokosken kartanot omistanut Konrad Zilliacus kehitti työväestön puutarhakaupunki-ideaa Helsingin ympäristössä. Malli puutarhakaupunkiin oli peräisin englantilaiselta Ebenezer Howardilta, joka 1898 ilmestyneessä teoksessaan esitteli ajatuksiaan hyviin liikenneyhteyksiin perustuvista itsenäisistä puutarhakaupungeista asuntoineen, työpaikkoineen ja palveluineen. Puutarhakaupunkimallissa oli tarkoitus yhdistää maaseudun ja kaupungin parhaat puolet. Howardin ajatuksena oli, että hyvä ympäristö tuotti hyvän

¹⁷ Perälä 1951, 71, 75; Litzen 1987, 17, 70; Salmela 2004, 230; Lilius 2014, 322.

¹⁸ Kolbe 1988, 26, 45–49; Niemi 2016, 237.

¹⁹ Federley 1899, 60; Snellman 1909; Meurman 1917, 6–7; Salmela 2004, 227; Nikula 2014, 49. Työväen omakotitalopolitiikasta Ruotsissa Edling 1996.

²⁰ Edling 1996, 50; Hellspong 2004, 275.

²¹ Meurman 1985, 285.

yhteiskunnan. Zilliacus ei saanut vastakaikua puutarhakaupunkiajatukselleen työväenliikkeen taholta, joka vastusti työväestön sitomista maahan. Hän perusti yhdessä uudistusmielisten ystäviensä ja sukulaistensa kanssa Puistokylä-nimisen yhtiön 1906. Yhtiö osti Tapaninkylän kartanon sekä maita Tapanin- ja Malminkylästä. Puistokylän ihanteena oli, että asuminen, työnteko, koulunkäynti, ravinnon tuottaminen ja virkistys, maaseutu ja kaupunki, liitetään yhteen. Ihanteet eivät kuitenkaan toteutuneet, kun alueelle laadittiin tehokas kaava ja yhtiö jätti infrastruktuurin asukkaiden huoleksi.²²

Hatanpään ja Kaarilan asuntoaluesuunnitelmat

Tampereen kaupungin läheisyyteen syntyi 1900-luvun vaihteessa kolme suunniteltua asuinalueita. Pirkkalan kunnan puolelle kaavoitettiin Hyhkyn ja Ansionkallion alueet ja Messukylän kuntaan Vuohensillan alue. Hyhky ja Vuohensilta olivat Hatanpään kartanon omistuksessa ja Ansionkallio kuului Kaarilan kartanoon. Maanmittausinsinööri Toivo Borgenström suunnitteli nämä asuinalueet yhteistyössä maanomistajien kanssa. Suurin alueista oli 90 hehtaarin laajuinen Hyhky, joka ulottui Näsijärvestä Pyhäjärveen ja sijaitsi Hatanpään kartano omistamien Mattilan, Hennerin ja Uotilan tilojen mailla. Nämä tilat olivat kartanon lampuotien hallussa. Hyhkyyn oli syntynyt esikaupunkiasutusta jo 1800-luvulla, kun lampuodit olivat vuokranneet maatilkkuja itsellisille. Itselliset olivat rakentaneet asumuksiaan vapaasti ilman järjestystä, jolloin rakennusten ja irtaimiston palovakuuttaminen oli käynyt hankalaksi. Saadakseen paremman rakennusjärjestyksen alueelle ja varmistakseen palovakuutusten saannin Hatanpään kartanon omistajat teettivät 1899 kaavasuunnitelman.²³ Samalla tilanomistajat olivat yhdessä maanmittausinsinöörin kanssa luomassa maaseudulle kaupunkimaista ympäristöä.

Hyhkyn, Ansionkallion ja Vuohensillan kaavasuunnitelmat edustivat Tampereen ympäristöön aiemmin syntyneen spontaanin ja vähittäisen esikaupunkiasutuksen vastakohtana yhden suuren alueen suunnittelemista kerralla. Hyhkyssä tilanomistajien motiivina oli tilojen vuokraajien harjoittaman kontrolloimattoman asuttamisen tyrehtyttäminen ja alueen suunnitelmallinen järjestäminen kaavan avulla. Borgenströmin suunnitelmassa alueelle tuli noin 700 tonttia, kolme toria, luonnonpuisto, muutamia pienempiä puistoalueita sekä säännöllinen katuverkosto ja kaksi leveää puistokatua. Hyhkyn kaavassa on nähtävissä kunnianhimoisia asemakaavallisia tavoitteita. Koko aluetta ei ollut kaavoitettu mahdollisimman tehokkaasti tonteiksi, vaan useita hehtaareja oli jätetty yleiseen käyttöön. Palveluita, teollisuutta ja virkistystä varten oli varattu huomattavan isoja alueita. Torien pinta-ala oli neljä hehtaaria, ja puistoa oli yli kaksi hehtaaria. Puistojen olemassaolo tekee suunnitelmasta poikkeuksellisen, sillä maanomistajan ja maanmittarin yhteisissä palstoitussuunnitelmissa oli 1900-luvun alussa vain harvoin puistoalueita. Suunnittelussa oli huomioitu myös infrastruktuurin kehittäminen eli

²² Piilonen 1996, 8–10, 13–18, 24, 33; Meller 2004, 248; Nikula 2014, 14–15. Ebenezer Howardin alkuperäinen teos *Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform* ilmestyi omakustanteena 1898 ja julkaistuna nimellä *Garden Cities of To-morrow* 1902.

²³ C. G. Idmanin perikunnan anomus senaatille 10.5.1906. 1636/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA; Borgenström 1903, 172–173.

mahdollisuus maantien leventämiseen ja vesijohdon vetämiseen alueelle. Kansakoulurakennukselle oli varattu keskeiseltä paikalta 40 aarin tontti, jonka Hatanpään omistajat lahjoittivat Pirkkalan kunnalle. Kunta rakennutti tontille Pispalan kansakoulun 1903.²⁴

Modernin kaupunkisuunnittelun ideana oli alueen epäjärjestyksen poistaminen, mikä koski sekä kaupunkirakennetta että ihmisiä. Sosiologi Zygmunt Bauman puhuu toisistaan erotetuista kaupunkikortteleista, suorista kaduista ja säännöllisistä aukioista, joissa ei ollut sijaa kulkureille eikä irtolaisille.²⁵ Toivo Borgenström kuvailee vaikeuksiaan Hyhkyn alueen ”järjestämisessä”, kun lamputitilojen rakennusryhmät ja Tampereen ja Pirkkalan välisen maantien varteen aiemmin syntynyt asutus liitettiin osaksi kaavaa. Hatanpään kartanon uudet maankäytön tavat yhdistettiin tilanomistajan perinteiseen patriarkaaliseen huolenpitoon alustalaisistaan²⁶, jolloin pitkään alueella asuneet lamputitit sekä muut asukkaat saivat jäädä koteihinsa. Hyhkyn alueen ”täydellisestä järjestämisestä” oli tingittävä erityisesti alueen pohjoisosassa, jonka tonteista tuli kooltaan ja muodoltaan vaihtelevia. Lähes koko muun alueen Borgenström pystyi järjestämään säännöllisiin kortteleihin.²⁷

Hatanpään omistajat olivat halunneet, että koko alue kaavoitetaan kerralla tonteiksi. Borgenströmin mukaan maanomistaja sai parhaan hyödyn maasta, kun se vuokrattiin tontteina ja vuokra-ajat olivat pitkiä. Jo suunnitteluvaiheessa otettiin huomioon, että tonttien menekki voi olla melko hidasta, jolloin osa alueesta pysyy pitkään viljelysmaana. Tähän oli varauduttu siten, että vuokraamattomat tontit vuokrattiin viljelypalstoiksi. Hatanpään omistajien tavoitteena kuitenkin oli, että jokaiselle tontille rakennetaan talo.²⁸ Maanomistaja oli varautunut siihen, että alue pysyi ehkä pitkäänkin maaseudun ja kaupungin vaihtumisvyöhykkeenä²⁹, jossa sekä maaseudun elinkeinot että kaupunkimaisempi maankäyttö ja elinkeinotoiminta olivat yhtä aikaa läsnä. Tavoitteena oli kuitenkin kaupunkimainen asumisen muoto katuineen, toreineen, puistoinen, työpaikkoineen, palveluineen ja rakennettuine tontteineen.

Hyhkyn alueella kaupunkisuunnittelun tavoitteet oli pyritty suhteuttamaan tulevien vuokralaisten, pääasiassa työväestön, tarpeisiin ja taloudellisiin mahdollisuuksiin. Maanomistaja rakennutti kadut, mutta niiden hoito jäi tonttien vuokraajien tehtäväksi. Katujen leveydessä oli Toivo Borgenströmin mukaan huomioitu se, ettei tontinvuokraajaa rasitettaisi liiallisilla tienhoitokustannuksilla. Myynti-ilmoituksissa tonttipalstan lunastajille luvattiin ilmaiseksi rakennusaineita, kuten hiekkaa, soraa, savea ja kiviä. Omistajan toivomuksen mukaisesti tontit olivat keskimäärin 1 000 m²:n suuruisia, jolloin tonteilla oli tilaa puutarhaviljelyä varten. Tonttien vuokra-aika oli 40 vuotta ja vuokra tontin sijainnista riippuen 3–4 markkaa aarilta. Lisäksi oli mahdollista vuokrata viljelysmaata, jonka vuosivuokra oli 1–2 markkaa aarilta. Alueen houkuttelevuutta lisäsi se, että vuokrataso oli edullinen kaupungissa

²⁴ Pk 10.3.1900. Ca:1. Tampereen Teknillinen seura. TKA; Borgenström 1903, 173–175; Litzen 1987, 17.

²⁵ Bauman 1996, 32–33.

²⁶ Patriarkaalisesta huolenpidosta tehdas- ja kartanoyhteisöissä kts. Koivuniemi 2000, 29, 79; Karonen 2002, 11, 13; Kekkonen 2002, 181, 186; Karonen 2004, 139–140.

²⁷ C. G. Idmanin perikunnan anomus senaatilla 10.5.1906. 1636/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA; Borgenström 1903, 172–174.

²⁸ Borgenström 1903, 173, 175.

²⁹ Kts. *rural-urban fringe* esim. Qviström & Saltzman 2006; Qviström 2007; Jerpäsen & Tveit 2014; Niemi 2019.

asumiseen nähden mutta myös lähempänä kaupunkia sijainneisiin esikaupunkialueisiin verrattuna.³⁰

Ansionkallion alue syntyi, kun Kaarilan kartanon omistaja Otto Thuneberg hankki Toivo Borgenströmiltä tonttisuunnitelman omistamalleen Provastin tilalle, jonka maat rajautuivat Tampereen kaupungin länsirajaan. Thuneberg oli vuokrannut Provastin mailta asuntotontteja jo 1890-luvun alkupuolelta lähtien, mutta 1899 hän teetti suunnitelman yhtenäiselle noin kuuden hehtaarin alueelle. Kun Hyhky ja Vuohensilta olivat viljelykelpoista maata, niin Ansionkallio oli viljelykseen kelpaamatonta soraharju- ja kallioaluetta. Borgenströmin suunnitelmassa lähes koko alue jaettiin tonteiksi, joita tuli 90. Ne olivat kooltaan pienempiä kuin Hyhkyn alueella eli 400–900 m², mutta niihinkin oli suunniteltu tilaa pienelle puutarhalle. Kadut olivat 6–8 metriä leveitä ja katuverkostoa halkoi muita leveämpi viistokatu, joka kulki alueen keskelle sijoitetun 1 570 m²:n kauppatorin kautta. Puistoja ei ollut, mutta kaavassa oli huomioitu paloturvallisuus varaamalla muutamien tonttien väliin alueita, joihin oli tarkoitus istuttaa puukujanteita palokujiksi. Asuinalueen vieressä sijaitsevalta Kaarilan kartanon peltoalueelta sai vuokrata viljelysmaata.³¹ Borgenström ei Ansionkallion kaavassa näytä pyrkineen säännölliseen ruutukaavaan eikä tasakokoisiin tontteihin, sillä viistokatu teki tonteista kooltaan ja muodoltaan vaihtelevia. Katuratkaisussa oli todennäköisesti kyse sekä pyrkimyksestä tehdä mahdollisimman käytännöllinen katuverkko Ansionkallion epätasaiseen maastoon että toteuttaa kaupunkisuunnittelun uusimpia ideoita, joissa kaava sopeutettiin ympäristöön.³² Ansionkallio oli tiivis asuntoalue, jonne ei ollut suunniteltu alueita työpaikkoja, ruuantuotantoa, virkistystä – eikä toria lukuun ottamatta juuri palvelujakaan – varten. Se perustettiin Pyynikin kansanpuiston kylkeen Tampereen työpaikkojen ja palvelujen varaan.

Hatanpään kartanon omistamalle Pylsylvän tilalle Messukylään Toivo Borgenström teki tonttisuunnitelman 1905. Alueen nimeksi tuli Vuohensilta, ja se rajautui lännessä Tampereen kaupungin rajaan ja etelässä Tampereen ja Kangasalan väliseen maantiehen. Vuohensillan pinta-ala oli noin 13 hehtaaria. Sinne kaavoitettiin 80 tonttia. Hyhkyn tavoin Borgenström pyrki Vuohensillan kaavassa säännölliseen ruutukaavaan, mutta olemassa ollut asutus, tiet, rata ja alueen läpi syvässä rotkossa virrannut Vuohenoja vaikeuttivat alueen järjestämistä. Osa tonteista oli epäsäännöllisen muotoisia, ja tonttien koko vaihteli kuudesta aarista 1,75 hehtaariin eli ne olivat keskimäärin huomattavasti suurempia kuin Hyhkyn ja Ansionkallion tontit. Vuohensillan isoilla tonteilla oli mahdollista harjoittaa monipuolista yritystoimintaa. Ensimmäiset vuokrasopimukset tehtiin 1905, ja vuokra-ajat olivat yleensä 50 vuotta. Vuonna 1913 alueella oli 55 vuokraajaa, joista kymmenellä oli hallussaan kaksi tai useampia tontteja. Rakentamattomia tontteja käytettiin viljelysmaina.³³ Hyhky, Ansionkallio ja Vuohensilta, joista oli 3–5 kilometriä Tampereen keskustaan, rakentuivat hyvien liikenneyhteyksien varaan.

³⁰ *Tampereen Uutiset* 2.12.1899; *Tampereen Sanomat* 29.4.1900; Borgenström 1903, 172, 174–175.

³¹ Tahmelan etukaupunki, *Tampereen Uutiset* 9.2.1900; Lahtinen 2003, 9–10.

³² Arkkitehti Camillo Sitten 1889 ilmestyneessä teoksessaan esittämät ajatukset saivat nopeasti kannatusta myös Suomessa. 1700–1800-luvulla vallinneen säännöllisen geometrisen ruutukaavan sijaan Citte esitti kaupunkisuunnittelun uudeksi esteettiseksi ihanteeksi vähitellen muodostuneen kaupungin epäsäännöllistä mallia mutkittelevine katuineen ja monimuotoisine puistoineen ja aukioineen. Kolbe 1988, 43–46.

³³ Liite 23: Vuokrat Kissanmaan osalta. Hatanpään ostokomitean mietintö 1913, 51–52; HH:n mietintö no 2 maa-alueista ja maataloudesta 29.9.1913, s. 7. RTK:n pK:n liitteet 1913. TKA; Hatanpään vuokrausluettelo 1914–31. E:5. HH. TKA; Kanerva 1967, 215; Jutikkala 1974, 277; Vuohensillan asuttaminen, *Aamulehti* 30.1.1916.

Tampereen ja Vaasan välisen radan rautatiepysäkki sijaitsi Vuohensillan alueella, ja Pispalan kautta kulki Porin rata, jonka pysähdyspaikat olivat Santalahdessa ja Epilässä. Hyhkystä ja Ansionkalliolta pääsi myös vesitse kaupunkiin, sillä Pyhäjärvellä ja Näsijärvellä oli kesäisin matkustajalävaliikennettä. Linja-autoliikenne alkoi 1920-luvulla. Kaupungissa työssä käyneet ja asioineet esikaupunkilaiset liikkuiivat kuitenkin pääasiassa jalkaisin, ja kun polkupyörä alkoi yleistyä, siitä tuli esikaupungin asukkaiden tärkein kulkuneuvo.³⁴

Hyhkyn kaava oli esillä ja kommentoitavana ainakin kahdella asiantuntijafoorumilla. Borgenström esitteli suunnitelman Tampereen Teknillisen seuran kokouksessa maaliskuussa 1900 sekä *Suomen Maanmittariyhdistyksen Aikakauskirjassa* 1903. Teknilliseen seuraan kuului arkkitehteja, insinöörejä sekä Tampereen talous- ja kunnalliselämän vaikuttajia. Hyhkyn alueen omistaneen Hatanpään perikunnan jäsenistä agronomi Fedi Idman sekä hänen veljensä, lääkärit Gösta ja Gustaf Rudolf Idman, olivat seuran jäseniä. Tampereen Teknillinen seura oli merkittävä tekijä kaupunkihallinnassa, sillä se toimi vuosisadan vaihteen molemmin puolin Tampereen kaupungin teknisenä neuvonantajana, joka otti kantaa kaikkiin kaupungin kunnallisteknisiin kysymyksiin. Hyhkyn kaava synnytti seuran kokouksessa vilkasta keskustelua. Suunnitelmaa kritisoitiin ja siihen ehdotettiin monia muutoksia. Puheenvuoroissa nousi esille kaupunkipäättäjien esikaupunkeihin liittämiä uhkia, kuten tarttuvien tautien ja tulipalojen vaara. Kommenteissa suunniteltu alue tuomittiin liian suureksi ja tonttien määrää vaadittiin vähennettäväksi. Suunnitelman 8–10 metriä leveitä katuja pidettiin työväenasuntoalueelle liian kapeina. Uskottiin, että asukkaat eivät saisi riittävästi auringonvaloa ja raitista ilmaa. Huonon ilman ja auringonvalon puutteen nähtiin yleisesti olevan tautien, kuten tuberkuloosin, taustalla. Kaupungininsinööri Alexander Brandtin mukaan ”meidän työläisemme eivät ymmärrä raittiin ilman suurta merkitystä ja tämä ymmärrys pitää tuoda heille asemakaavan avulla”.³⁵

Kaupunginarkkitehti Lambert Petterssonin ennusti, että Hyhkyn alueesta oli tulossa uusi Kyttälä. Hänen mukaansa tontteja oli liikaa, avoimia paikkoja liian vähän ja kadut olivat liian kapeita.³⁶ Kyttälää, joka oli Tampereen ensimmäinen esikaupunki, pidettiin varoittavana esimerkkinä järjestämättömästä esikaupungista. Siitä puhuttiin aikalaisteksteissä epäterveellisenä, likaisena, suunnittelemtomana ja epäesteettisenä paikkana, johon liitettiin sellaisia ilmiöitä, kuten rikollisuus, epämoraalinen elämä ja köyhyys. Määrittelyt koskivat sekä Kyttälää alueena että sen asukkaita. 1800-luvun lopun matkailijoiden tilakokemuksia tutkinut Niklas Rapo näkee, että Kyttälä oli junalla Tampereelle saapuneelle tulijalle epäpaikka. Se oli läpikulkupaikka, joka oli ohitettava nopeasti, ennen kuin pääsi kaupungin ulkopuolella sijainneelta rautatieasemalta varsinaiseen kaupunkiin. Suomen ensimmäinen esikaupunkiliitos tapahtui 1878, kun Kyttälä liitettiin Tampereen kaupunkiin. Kaupunginarkkitehti F. L. Caloniuksen laatima asemakaava toteutettiin 1890-luvulla, jolloin lähes koko vanha esikaupunki hävitettiin ja tilalle rakennettiin uusi kaupunginosa leveine katuineen ja kivitaloineen. Säännöllisen ruutukaavan avulla Kyttälään luotiin järjestettyä kaupunkitilaa, joka

³⁴ Jutikkala 1979, 86; Koivuniemi 1994, 80–81, 250–251.

³⁵ Pk 10.3.1900. Ca:1. Tampereen Teknillinen seura. TKA; Ba:1 Jäsenkortisto. Tampereen Teknillinen seura. TKA; Borgenström 1903, 174; Sinisalo 1944, 54. Terveyskeskustelusta: Saarikangas 1998a, 198–200; Saarikangas 2002, 84–86, Harjula 2003, 79–82, 100, 106.

³⁶ Pk 10.3.1900. Ca:1. Tampereen Teknillinen seura. TKA.

liittyi yhtenäisenä kosken länsipuolen kaupallisen keskustan ruutukaavaan.³⁷ Hyhkyn suunnitellun asuntoalueen vertaaminen vanhaan Kyttälään ei kerro niinkään Hyhkystä tilana, vaan kamppailusta siitä, kenellä oli oikeus suunnitella kaupunkitilaa. Maanmittausinsinöörien tekemä kaupunkisuunnittelu nähtiin pelkästään teknisenä, kun taas arkkitehtien suunnitelmien perustana nähtiin olevan taiteellisen näkemyksen ja tieteellisen tiedon. Arkkitehdit katsoivat, että vain heillä oli riittävä ammattitaito suunnitella hyvää kaupunkitilaa.³⁸

Borgenström puolusti suunnitelmaansa Teknillisen seuran kokouksessa. Hän totesi, että alueen kadut olivat leveämpiä kuin osa Tampereen kaduista ja että alueella sovellettiin Tampereen rakennusjärjestyksen palokujia koskevia määräyksiä. Lisäksi pankinjohtaja Axel Tammelander, joka oli Hatanpään Idmanien sukulainen ja keskeinen henkilö Tampereen seuraelämässä, esitteli maanomistajien puolesta alueen mahdollisuuksia ja tulevia suunnitelmia alueen suhteen. Tammelander toi esille suunnittelussa huomioidut palvelut ja infrastruktuurin kehittämisen eli kuinka kaavassa oli varattu tontti koululle sekä huomioitu mahdollisuus maantien leventämiseen ja vesijohdon vetämiseen alueella olevasta lähteestä. Näyttää siltä, että Tampereen Teknillisessä seurassa käydyn keskustelun seurauksena suunnitelmaan tehtiin muutoksia. Ilmeisesti kaksi leveätä puistokatua, joita oli vaadittu paloturvallisuuden ja liikenteen sujuvuuden takia, lisättiin vasta keskustelujen jälkeen.³⁹

Esikaupunkitilan muokkaaminen ja kontrollointi

Maanomistajan päämääränä oli esikaupunkialueen tilallinen organisointi mutta myös sosiaalisen järjestyksen aikaansaaminen. Maanomistaja säätelä vuokralaisten rakentamista ja elämää vuokrapalstalla. Pirkkalan kuntakin toivoi, että maanomistajat huolehtisivat järjestyksenpidosta maillaan Pispalassa. Hyhkyn alueelta tontteja vuokranneille Hatanpään kartano laati ja painatti oman vuokrasopimuskavaakkeen. Sopimuksessa oli teiden kunnossapitoon liittyviä velvoitteita sekä rakentamista koskevia määräyksiä, jotka säätelivät rakennusten sijoittelua tontille sekä palokujia. Lisäksi maanomistaja asetti tontinvuokraajille käytösnormeja velvoittamalla tämän huolehtimaan, että hänen vuokrapalstallaan elettiin kunnollista elämää. Monet talonomistajat pitivät vuokralaisia, jolloin heidän piti valvoa myös omien vuokralaistensa elintapoja. Maanomistaja kontrolloi vuokrasopimuksen noudattamista tekemällä tarkastuksia.⁴⁰

Kaupungin läheisyys näkyi Hyhkyn vuokrasopimuksissa, jotka poikkesivat huomattavasti Hatanpään kartanon Messukylässä sijainneiden mäkitupien sopimuksista. Alkoholinmyyntikielto, uhkaus vuokraoikeuden menettämisestä huonon elämän vuoksi ja puhdasmaineisuuden edellytys vuokraoikeuden siirrossa esiintyivät vain esikaupunkivuokraajien sopimuksissa. Puhtautta ja siisteyttä vaadittiin myös mäkitupa-asukkailta, mutta heidän sopimuksensa sisälsi pääasiassa päivätöiden suorittamiseen,

³⁷ Rasila 1984, 173; Rapo 2017, 580–585.

³⁸ Kolbe 1988, 42; Niemi 2016, 237–238.

³⁹ Pk 10.3.1900. Ca:1. Tampereen Teknillinen seura. TKA.

⁴⁰ Borgenström 1903, 174–175.

rakennusten sijoitteluun ja palstan aitaamiseen liittyneitä määräyksiä.⁴¹ Vuokrasopimuskaavakkeista on nähtävissä tilanomistajien harjoittama esikaupunkiympäristön maaseutu ympäristöä voimakkaampi kontrollointi. Ansionkalliolla rakentaminen ja elämä oli vähemmän säädeltyä kuin Hyhkyssä. Alueella oli rakennusjärjestys, mutta vuokrasopimuksessa ei säädelty vuokralaisten rakentamisoikeutta. Thuneberg sen sijaan edellytti vuokralaisiltaan tien kunnossapitoa, terveys-, järjestys- ja palosääntöjen noudattamista sekä kielsi vuokraajaa majoittamasta ”huonoaineisia ja kirjattomia henkilöitä” asuntoonsa. Salakapakan pitäminen ja muu laitton elinkeinon harjoittaminen olivat kiellettyjä.⁴²

Tontinvuokraajat olivat hyvin toimeentulevaa työväestöä, käsityöläisiä ja alempaa keskiluokkaa. Kartanoiden asuntoalueille muutti ihmisiä, jotka rakensivat talonsa, perustivat yrityksiä ja yhdistyksiä, järjestivät palveluita ja virkistystoimintaa sekä tuottivat elintarvikkeita. Aukkaat tuottivat itse yritystensä, yhdistystensä ja osuuskuntiansa kautta palveluja ja toimintoja, joita maanomistaja tai kunta ei järjestänyt. Näin he osaltaan muokkasivat esikaupunkitilaa. Hyhkyn alueelle syntyi elintarviketeollisuutta (makkaratehtaita, mallastehdas, leipomo ja mehutehdas), useita kauppapuutarhoja ja palveluita, kuten elintarvike- ja sekatarvikauppoja, pesula, täysihoitola ja ravintola. Ansionkalliolla oli kauppoja, ja Vuohensilta oli tunnettu monista leipomoistaan. Infrastruktuurin kehittäminen oli yksityisten ihmisten, osuuskuntien ja yhtiöiden vastuulla; kunta ei vielä 1900-luvun alussa niitä järjestänyt. Hyhkyn ja Ansionkallioon saatiin sähkö Nokia Osakeyhtiöltä 1910-luvulla ja vesijohto vesijohto-osuuskuntien rakentama 1920-luvulla. Vuohensillan alueelle sähkö tuli 1918, kun Messukylän Sähköosakeyhtiö aloitti toimintansa.⁴³

Kaupunkielämä ja maalaiselämä lomittuivat esikaupunkialueilla. Melko lähellä kartanoa sijainneiden Ansionkallion ja Vuohensillan asukkaiden vuokranmaksussa säilyi kartanoiden alustalaisten elämään kuuluneita käytäntöjä, sillä osa tontinvuokraajista maksoi vuokran osittain tai kokonaan päivätöinä kartanoon. Päivätöet ajoittuivat maatalouden kiireisimpään ajankohtaan eli heinä- ja elonkorjuun aikaan. Kartanot saivat siten esikaupunkialueilta vuokratulojen lisäksi kausityövoimaa. Hyhkyn asuntoalueella, joka sijaitsee eri kunnan alueella kuin Hatanpään kartano, oli sen sijaan käytössä pelkästään rahavuokra.⁴⁴ Agraarit elämänmuodot säilyivät esikaupunkialueilla myös siten, että tontinvuokraajat ja -omistajat pitivät kotieläimiä ja Hyhkyn ja Vuohensillan alueilla harjoitettiin myös maanviljelyä. Esikaupunkialueen tonteilla pidettiin hevosia, lehmiä, sikoja, lampaita, vuohia ja siipikarjaa. Kun kotieläinten pito väheni Tampereen kaupunkialueella 1900-luvun alussa, niin eläinten määrä kasvoi huomattavasti esikaupunkialueilla. Vuohensillan alueella lähes jokaisella tontinvuokraajalla oli karjaa.⁴⁵

⁴¹ Hatanpään kartanon vuokrasopimuksia. G:1. HH. TKA; Vuokrasopimuksia Hennerin tonteille: Liite a §46, s. 172 ja Liite §66, s. 216. PKK, PTK. HMA; Kartanomistajan asettamista käytösnormeista Kekkonen 2002, 182.

⁴² Vuokrasopimus Provastin tontista: Liite §68a, s. 643. PKK, PTK. HMA; Tahmelan etukaupunki, *Tampereen Uutiset*, 9.2.1900.

⁴³ Lainhuudatuspöytäkirjat 1911–1912. PKK, PTK. HMA; Hatanpään vuokrausluettelo 1914–31. E:5. HH. TKA; Borgenström 1903, 176–177; Snellman 1909, 60–61; Hatanpään ostokomitean mietintö 1913, 15.

⁴⁴ Hatanpään vuokrausluettelo 1914–31. E:5. HH. TKA; Vuokrasopimus Provastin tontista, Liite §68a, s. 643. PKK, PTK. HMA; Hatanpään ostokomitean mietintö 1913, 15; Koivuniemi 1994, 117.

⁴⁵ Maataloustiedustelut 1910 Ha:45–46, 1920 Ha:243, 247. Maataloushallituksen I arkisto. HMA.

Tampereen läntisen esikaupunkialueen asukkaat perustivat vilkkaasti seuroja ja yhdistyksiä, joista monet rakensivat oman talon. Alueella toimivat Pispalan ja Tahmelan Vapaapalokunnat, Edistysseura, Nuorison raittiusseura, Pispalan Rukoushuoneyhdistys, Pispalan ja Tahmelan työväenyhdistykset sekä voimistelu- ja urheiluseurat Pispalan Alku ja Tahmelan Vesa. Urbaania poliittista tilaa analysoinut Pim Kooij yhdistää kaupunkihallinnan kaupunkitilaan. Hänen mukaansa neuvottelua vallasta tapahtui kaupungintalon lisäksi monissa muissa kaupungin yksityisissä ja julkisissa tiloissa. Kooijin mukaan tärkein muutos 1800-luvun kaupunkitilassa oli kaupunkihallinnan ja kansalaisyhteiskunnan paikkojen syntyminen. Tämä tarkoitti paikkoja julkisille kokoontumisille sekä kokoontumispaikkoja yhdistyksille ja puolueille. Paikka ja tila ovat olennaisia ulottuvuuksia paikallispolitiikan ymmärtämisessä. Pispalan VPK oli perustettu jo 1880-luvulla, ja sillä oli Hyhkysssä oma talo, jota myös muut yhdistykset käyttivät. Pispalan työväenyhdistys vuokrasi neljä tonttia Hyhkystä, jonne talkootyönä rakennettu työväentalo valmistui 1905. Tahmelassa oli oma työväenyhdistys, jolle Otto Thuneberg vuokrasi kuusi tonttia Ansionkallion alueelta. Yhdistys osti vanhan huvilarakennuksen, jonka se siirsi paikalle ja kunnosti työväentaloksi. Työväentalot olivat työväestön keskeistä poliittista tilaa, joissa kokoontuivat yhdistyksen seurat ja harrasteryhmät, järjestettiin juhlia ja iltamia ja pidettiin kokouksia.⁴⁶ Niitä voi pitää esikaupunkien kaupunkihallinnan maamerkkeinä, joissa asukkaat ottivat kantaa aluetta koskeviin kysymyksiin.

Hyhky, Ansionkallio ja Vuohensilta olivat myös tamperelaisten yhdistysten toiminnan kohteina. Esimerkiksi Tampereen Naisyhdistys harjoitti esikaupungin asukkaille suunnattua laajaa puutarha- ja kotitalousneuvontaa. Se oli filantrooppinen yhdistys, johon kuului kaupungin säätyläisnaisia sekä huomattavan paljon lähiseudun tilanomistajien puolisoita ja tyttäriä. Naisten hyväntekeväisyisyhdistysten kohteina olivat kaupungin ja esikaupunkien köyhät naiset ja lapset, mikä tulee ilmi myös Naisyhdistyksen esikaupunkityön painopisteissä. Se palkkasi 1905 puutarhaneuvojan, joka kiersi esikaupunkikodeissa jakamassa hyötykasvien siemeniä ja taimia sekä puutarhaviljelyyn liittyvää tietoa. Hänen opastuksellaan kymmeneen uusiin esikaupunkipihoihin perustettiin vuosittain puutarha. Naisyhdistyksellä oli useita tavoitteita työväen innostamisessa kotipuutarhaviljelyyn. Puutarhanhoidolla nähtiin olevan kasvattava ja terveyttä lisäävä vaikutus, ja puutarhatuotteista perhe sai ruuanlisää ja myyntituloja. Naisyhdistyksen puutarhatoiminnassa pääpaino oli hyötyajattelussa, mutta samalla pyrittiin muokkaamaan esikaupunkiympäristöä kauniimmaksi ja viihtyisämmäksi. Ajatuksena oli, että hyvä ympäristö paransi asukkaiden elämää.⁴⁷

⁴⁶ Koivuniemi 1994, 181, 187, 190, 200; Kooij 2007, 6–7.

⁴⁷ Kertomus hallituksen Naisyhdistykselle antamien varojen käytöstä 1911–1912, Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus. Tampereen Naisyhdistyksen arkisto; Tampereen Naisyhdistyksen vuosikertomus 1905, *Aamulehti* 21.2.1906; Smith 1981, 138; Ramsay 1993, 12; Meller 2004, 243–245; Garside 2004, 265. Kaarilan kartanon rouva Fanny Thuneberg oli yhdistyksen perustajajäsen, ja monet Hatanpään kartanon omistaneen Idman-suvun naiset olivat yhdistyksen aktiivijäseniä.

Kartanot luopumassa asuntoalueistaan

Työväen asuttamiseen liittyneen idealismin ja käytännön toteutuksen välinen ristiriita näkyi esimerkiksi Monrepos'n kartanon omistajan Paul von Nicolayn toiminnassa. Nicolay totesi Sorvalinsaarelle perustamansa työväenasuntoalueen hoitamisen liian raskaaksi ja myi sen vuoksi alueen Viipurin kaupungille.⁴⁸ Myös Hatanpään ja Kaarilan omistajat olivat melko pian valmiita luopumaan paljon työtä ja huolta aiheuttavista esikaupunkialueistaan, joissa oli huolehdittava muun muassa vuokrasopimusten teosta, sopimusten siirtämisestä uusille vuokralaisille, vuokrien perimisestä, tonttikirjan pidosta ja tonttien tarkastuksista.⁴⁹ Hatanpään perikunta tarjosi 1906 Mattilan, Hennerin ja Uotilan tiloja valtiolle ostettavaksi ja Otto Thuneberg 1913 Provastin ja Vaakkolan tiloja Tampereen kaupungille.

Kun Hatanpään kartano päätti myydä Mattilan, Hennerin ja Uotilan tilat sekä niiden alueella sijainneen Hyhkyn laajan asuntoalueen, syntyi tilanne, jossa eri osapuolet – maanomistaja, asukkaat, Tampereen kaupunki, Pirkkalan kunta, lääni ja valtio – kävivät neuvotteluja alueen kohtalosta sekä samalla määrittivät esikaupunkitilaa. Ulla Salmelan mukaan suomalaisten asiantuntijoiden ja hallinnon esikaupunkidiskurssi perustui pitkälle käsityksiin eurooppalaisten suurkaupunkien ongelmista. Ongelmallisina pidettyjä esikaupunkeja määriteltiin näkyvien elementtien, kuten likaisuuden ja rakennusten huonon kunnon, asukkaiden ja alueiden syntyprosessin mukaan.⁵⁰

Hyhkyn maanvuokraajat pyrkivät alusta lähtien aktiivisesti vaikuttamaan alueen kohtaloon. Kun he saivat lokakuussa 1905 tietää perikunnan myyntiaikeista, 82 vuokraajaa kokoontui Pispalan Työväenyhdistykseen pohtimaan, miten tilojen siirtyminen uusien yksityisten omistajien käsiin voitaisiin estää. Ehdotettiin, että vuokraajat lunastaisivat yhdessä Hyhkyn alueen itselleen. Vuokraajat olivat yhteydessä kartanonomistaja Fedi Idmaniin, ja ajatus tarjota tiloja valtiolle ostettavaksi, jotta nykyiset vuokraajat sekä muut tilattomat saisivat lunastaa valtion avustuksella palstat itselleen, syntyi ilmeisesti Idmanin ja vuokraajien välisessä neuvottelussa. Idman perustelee senaatille osoittamaansa myyntitarjousta sillä, että vuokralaiset ”*pyytämällä pyysivät*” mahdollisuutta lunastaa vuokraamansa alueet. Toukokuussa 1906 Fedi Idman ja muut Carl Gustaf Idmanin perilliset jättivät senaattiin kirjelmän, jossa he tarjosivat Mattilan, Hennerin ja Uotilan tiloja valtiolle ostettavaksi. Vuokralaiset jättivät senaattiin oman kirjelmänsä, jossa he anoivat valtiota ostamaan tilat heidän ja muiden tilattomien lunastettaviksi. Hyhkyn 700 tontista noin 300 oli tällöin vuokrattu. Niistä yli sata oli rakennettu. Loput vuokratuista tonteista olivat rakenteilla tai viljelysmaina.⁵¹

Hämeen läänin kuvernööri Ivar Gordie, joka kävi tutustumassa myytävänä olevaan alueeseen, ei puoltanut tilojen ostoa. Kuvernööri Gordie piti hyvänä ajatusta, että ”*työmiehet ja muut tilattomat, jotka olivat onnistuneet saamaan omat huoneet*”, saisivat myös tontin omakseen.

⁴⁸ Meurman 1985, 285.

⁴⁹ Borgenström 1903, 175.

⁵⁰ Salmela 2004, 218.

⁵¹ Hämeen läänin kuvernöörin lausunto 18.6.1906. Akti 1635/481, C. G. Idmanin perikunnan anomus 10.5.1906. Akti 1636/481. Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA; RTK:n kirje valtuustolle 18.10.1906. N:o 607. RTK. TKA; *Kansan Lehti* 24.10.1905 ja 31.10.1905; *Sosialisti* 9.9.1906. Vuokraajien anomuskirjettä ei löytynyt senaatin arkistosta.

Hän näki hankkeelle kuitenkin useita esteitä. Hän katsoi, että alue, josta oli 4–5 kilometriä Tampereen keskustaan, oli liian kaukana, jotta se tultaisiin liittämään kaupunkiin. Toiseksi kaupungin alueella oli runsaasti tonttimaata, jolloin kuvernöörin näkemyksen mukaan kaupungin ulkopuolelle asetui asumaan vain satunnaisia töitä tekeviä ja ”kuljeksijoita”. Gordie uskoi, että alueesta tulisi olemaan haittaa ja vaivaa kaupungille sekä ympäröivälle maaseudulle.⁵² Kuvernöörin lausunto edustaa eurooppalaista kaupunkilähtöistä slummikeskustelua, jossa sekä työväenosa-alueena että esikaupungin asukkaat ihmisinä nähtiin ongelmia tuottavina.⁵³

Senaatti vaati sekä Tampereen kaupunginvaltuustolta että Pirkkalan kuntakokoukselta lausunnot siitä, voisivatko nämä välittää kaupan. Päinvastoin kuin kuvernööri, asiaa kaupunginvaltuuston puolesta selvittänyt Tampereen rahatoimikamari korosti sitä, että alue oli järjestetty säännöllisiin tontteihin, vuokraajat olivat tavallista kunnan työväkeä ja että esikaupunkiasuminen puutarhoineen oli hyväksi tehdastyöläisten ja heidän perheidensä terveydelle. Rahatoimikamarin lausunnossa Hyhkyn alueeseen liitettiin suunnitellun puutarhaesikaupungin myönteisiä puolia. Tonttialueen etäisyys kaupungista ei kamarin mukaan olisi haitta asukkaille, vaan muutamien kilometrien kävely raittiissa ilmassa olisi hyväksi terveydelle tehtaassa vietetyn työpäivän jälkeen. Lisäksi maatilkun viljely olisi perheelle sopivaa ja virkistävää työtä, joka tuottaisi myös ravintoa talven varalle. Rahatoimikamari piti hyvänä, että jo tontinvuokraajina olevat ja muut tehdastyöläiset saisivat alueelta oman maatilkun ja terveellisen kodin. Tontin omistaminen nähtiin hyvänä asiana, sillä sen seurauksena ”rakennustapa ja viljelykset luonnostaan paranisivat” ja järjestyshäiriöt vähenisivät. Rahatoimikamari esitti kuitenkin kirjeessään valtuustolle, että Tampereen kaupunki kieltäytyisi ostamasta tiloja. Kuvernööri Gordien tavoin rahatoimikamarin perusteina olivat kaupungin oman maan riittävyys sekä tilojen sijainti siten, että niitä olisi vaikea liittää kaupunkiin. Asian nähtiin koskevan pirkkalalaisten etua, jolloin Pirkkalan kunta olisi oikea taho välittämään kauppaa.⁵⁴ Pirkkalan kuntakokous kannatti maiden ostoa, mutta kunnalla ei ollut varaa hankkia aluetta ilman valtiolta saatavaa lainaa. Laina-asiaa Pirkkalan kunnan puolesta hoitanut kuntakokouksen esimies, kartanonomistaja Hannes Palmroth, kiinnitti huomiota hankkeen poikkeuksellisuuteen. Nyt oltiin hankkimassa tilattomalle väestölle asuntotiloja, ei maanviljelystiluja, kuten aikaisemmin oli tehty.⁵⁵

Hyhkyn asuntoalueen vuokralaiset pyrkivät aktiivisesti vaikuttamaan myös senaatin ratkaisuun. Lähetystö, jonka jäseninä olivat vuokralaisten eliittiin kuuluneet puutarhuri Axel Enberg, kauppias M. D. Helin sekä entinen poliisikonstaapeli E. Saarnivaara, lähti Helsinkiin tapaamaan senaattoreita. Asia oli kamaritoimituskunnan käsiteltävänä, ja lähetystö keskusteli Helsingissä

⁵² Hämeen läänin kuvernöörin lausunto 18.6.1906. Akti 1635/481. Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA.

⁵³ Kts. esim. Salmela 2004, 218; Rapo 2017, 588.

⁵⁴ Kamaritoimituskunnan kirje Hämeen läänin kuvernöörille 3.7.1906, N:o 546. 1636/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA; Rahatoimikamarin kirje valtuustolle 18.10.1906. N:o 607. RTK. TKA; Pk 6.11.1906 Tampereen kaupunginvaltuuston kokouksesta. 1636/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA. Asemakaava-arkkitehti Otto-Iivari Meurman tuki ajatusta, että työväestö saisi ostaa oman tontin. Salmela 2004, 227.

⁵⁵ Pk. 22.1.1907 §3, §4. Pirkkalan kuntakokouksen pk:t 1903–1916. Ca:2. Nokian kaupunginarkisto; Pirkkalan kuntakokouksen kirje senaatille 22.1.1907. 1636/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA; *Tammerfors Nyheter* 27.3.1908.

senaatin valtiovarainoimituskunnan päällikön J. K. Paasikiven sekä kamaritoimituskunnan päällikön August Hjeltin kanssa. Hjelt piti tiloista pyydettyä hintaa liian korkeana ja otaksui, että kohteelle oli vaikea saada rahoitusta Tilattoman väestön lainarahastosta. Lähetystön edustajat vakuuttivat, että pyydetty hinta vastasi maan arvoa, ja että maan arvonnousu tulisi jatkumaan kaupungin läheisyydessä, jolloin tilojen lunastaminen kävisi tulevaisuudessa yhä kalliimmaksi. Kamaritoimituskunta kiinnitti Hannes Palmrothin tapaan huomiota siihen, että hanke ei kuulunut agrarikysymyksen piiriin, vaan kyse oli kaupungin työväestön avustamisesta asuintonttien hankinnassa. Pidettiin kyseenalaisena, olisiko valtion järkevää edesauttaa esikaupungin muodostumista, ja olisiko tilojen lunastaminen ”yleisen järjestyksen ja hygienian kannalta ollenkaan suotavaa”.⁵⁶ Työväen esikaupungit nähtiin usein uhkana koko yhteiskunnan henkiselle ja fyysiselle terveydelle sekä yhteiskuntarauhalle.⁵⁷ Lokakuussa 1909 senaatti antoi viimein päätöksensä, jonka mukaan Mattilan, Hennerin ja Uotilan tiloja ei ostettu valtiolle eikä Pirkkalan kunnalle myönnetty lainaa tilojen ostoa varten.⁵⁸

Kun Mattilan, Hennerin ja Uotilan tilojen myynti asutustoimintaan ei saanut valtion tukea, omistajat alkoivat valmistella tilojen myyntiä, kokonaisina tai palstoittain. Tampereen rahatoimikamari sai tiedon myyntiaikeista ja tilojen ostoasia otettiin uudelleen esille. Syynä olivat huomiot maan arvonnoususta sekä mahdollisuus alueen oston kautta saada Pispala paremmin hallintaan ja katkaista esikaupungin kasvu länteen. Lisäksi kaavoitetusta Hyhkyn asuntoalueesta alettiin Tampereen lehdistössä ja kaupunginhallinnossa yhä useammin puhua ”järjestämättömänä” ja yhdistää siihen suunnittelemtomaan esikaupunkiasutukseen liitettyjä ongelmia, kuten tartuntatautien vaara. Kaupunginkamreeri P. J. Helsingius puhui rahatoimikamarin kokouksessa tammikuussa 1910 Hyhkyn alueesta ja:

”... esitti muutamia näkökohtia niistä seurauksista, jotka kaupungin on otettava huomioon kun sen ympäristöön syntyy sellaisia verrattain laajoja mökkiläis-asutuksia kuin esim. on tapahtunut Pispalan kylässä Hennerin talon maalla. Useat käsityöläiset ja muitten ammattien harjoittajat, jotka hankkivat elatuksensa kaupungista, katsovat edullisimmaksi vuokrata sieltä asuintontteja, josta seurauksena on, että maan arvo suuresti kohoaa ja samalla tällaisista järjestämättömistä oloista syntyvät terveydelliset vaarat käyvät yhä tuntuvammiksi kaupungille”⁵⁹.

Rahatoimikamarin suhtautuminen oli neljässä vuodessa muuttunut kaupungin maanhankintaa suosivaksi, ja se suosittelikin nyt tilojen ostoa. Asia ei kuitenkaan edennyt kaupunginhallinnossa, eikä kauppvoja saatu Hatanpään perikunnan kanssa sovittua. Kun Mattilan, Hennerin ja Uotilan tilojen lunastaminen julkisen vallan taholta ei toteutunut, perikunta myi 1910–1913 tilojen maat yksityisille. Parikymmentä Hyhkyn asuntoalueen tontin

⁵⁶ Brynolf Rosendahlin lausunto kamaritoimituskunnalle. 1635/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA; Björn Wasastjernan lausunto kamaritoimituskunnalle. 1636/481, Eb:2899 Anomusaktit 1906. Senaatin talousosaston registraattorinkonttori. KA. Valtio ei halunnut tukea kauppaa myöskään sen takia, että alue uskottiin liitettävän pian Tampereen kaupunkiin. Kaupungin pitäisi silloin lunastaa maa omakseen, jolloin sen olisi helpompi käydä kauppaa yhden kuin satojen omistajien kanssa.

⁵⁷ Harjula 2003, 124.

⁵⁸ Pk. 21.10.1909. X:1129. Ca: 607. Talousosaston yhteisistuntopöytäkirjat X 1909. Talousosaston registraattorinkonttori. KA; Hennerin, Mattilan ja Uotilan tilojen ostaminen tilattomille, *Aamulehti* 20.4.1909.

⁵⁹ Pk. 12.1.1910 §47. RTK. TKA.

tai suuremman palstan vuokraajaa sai ostaa vuokraamansa maat itselleen. Loput vuokratontit osti Nokia Oy.⁶⁰

Hyhkyn jälkeen myös Ansionkallio tuli myyntiin, kun Otto Thuneberg tarjosi omistamiaan Provastin ja Vaakkolan tiloja Tampereen kaupungille. Asia oli esillä Tampereen rahatoimikamarissa keväällä 1913, jolloin käsiteltiin myös Hatanpään ostokysymystä. Veljensä, pankinjohtaja Nils Idmanin, tekemien kavallusten ja petosten takia tilanomistaja Fedi Idman joutui myymään Hatanpään kartanon. Kun Tampereen kaupunki päätyi toukokuussa 1913 ostamaan Hatanpään, Kaarilan maiden ostoasian annettiin raueta.⁶¹ Vuohensillan asuntoalue tuli Hatanpään oston yhteydessä Tampereen kaupungin omistukseen. Kaupunginpäätäjät näkivät Toivo Borgenströmin 1905 laatimassa kaavassa useita puutteita. Tonttisuunnitelmaa kritisoitiin huonoista liikenneyhteyksistä sekä alueen sisällä että kaupunkiin päin. Myös tonttijakoa pidettiin epäkäytännöllisenä, sillä muutamat tontit olivat pitkiä ja kapeita. Kaupungin rakennuskonttori laati asemakaavan, jossa alueen halki vedettiin liikenneyhteyksien parantamiseksi maantie, katujen leveys kaksinkertaistettiin ja tonttijakoa muutettiin käytännöllisemmäksi. Enemmistö Vuohensillan vuokralaisista kannatti uutta asemakaavaa, sillä maantielinjaus helpottaisi asukkaiden liikkumista. Kaupunki ei kuitenkaan pystynyt toteuttamaan muutoksia kuin osittain, sillä Hatanpään kartanon kanssa tehdyt vuokrasopimukset olivat voimassa 1940–1950-luvuille asti. Alueelle laadittiin myös rakennusjärjestys, jonka tehtävänä oli estää liian tiheän asutuksen syntyminen ja varmistaa käytännöllisen ja terveellisen rakennustavan noudattaminen. Rakennusjärjestys määritteli rakennusoikeuden määrän tonteilla, ja rahatoimikamari hyväksyi rakennuspiirustukset.⁶² Kaupunkipäätäjien ajatuksena oli Vuohensillan esikaupunkialueen järjestäminen ”*kaupunkimalliseksi*” katuineen, rakennusjärjestyksineen ja siltoineen. Borgenströmin kaavan ei katsottu edustavan kaupunkimaista asumista, vaan alue määriteltiin jopa mäkitupalaisalueeksi.⁶³

Pispala taajaväkiseksi yhdyskunnaksi

Tampereen esikaupunkien suhteen on nähtävissä se yleinen ilmiö, että kaupungit – eivät niinkään maalaiskunnat – toimivat aktiivisesti esikaupunkikysymyksen ratkaisemiseksi. Ilmiötä selittää esikaupunkien suuntautuminen ensisijaisesti kaupunkiin päin sekä kaupungin ja esikaupunkien keskinäinen riippuvuus.⁶⁴ Hyhkyn asuntoalueesta käytyjen keskustelujen seurauksena Tampereen kaupunginvaltuusto alkoi selvittää mahdollisuuksia koko Pispalan esikaupunkialueen muodostamiseksi taajaväkiseksi yhdyskunnaksi. Asetus taajaväkisten

⁶⁰ Pk. 12.1.1910 §47, Pk. 16.4.1910 §474, pk 18.4.1910 §475. RTK. TKA; Rahatoimikamarin kirje valtuustolle 18.4.1910. N:o 258. RTK. TKA; Pk. 3.5.1910 §179. KV. TKA; Lainhuudatuspöytäkirjat 1911–1913. PKK, PTK. HMA; Lielahden ostokysymys, *Tampereen Sanomat* 12.4.1910; Jutikkala 1979, 185.

⁶¹ Pk 26.2.1913, §328, Pk 17.3.1913, §388, Pk 26.3.1913, §437, Pk 27.4.1913, §604, Pk 30.4.1913 §607, Pk 9.5.1913, §632, Pk 14.5.1913, §679, Pk 21.5.1913, §688, Pk 15.10.1913, § 1310. RTK. TKA; Kertomus rahatoimikamarin toiminnasta vuonna 1913, s. 4. KTK. Thuneberg pyysi 79 hehtaarin Provastista 300 000 markkaa ja 66 hehtaarin Vaakkolasta 120 000 markkaa.

⁶² Vuohensillan esikaupunkikysymys, *Aamulehti* 21.10.1914 ja 14.11.1915.

⁶³ Vuohensillan esikaupunkikysymys, *Aamulehti* 14.11.1915.

⁶⁴ Salmela 2004, 215.

maalaisyhdyskuntien järjestämisestä oli tullut voimaan 1898. Järjestäminen tarkoitti sitä, että taajaan asutulle alueelle laadittiin järjestyksenpitoa, palotointa, terveydenhoitoa, rakentamista ja satamaoloja – tai osaa niistä – koskevat säännöt. Esityksen asiasta saattoi tehdä kuntakokous, kuvernööri, senaatti tai naapurikunta, joka oli useimmiten kaupunki, sillä monet yhdyskunnista sijaitsivat kaupungin ja maalaiskunnan rajalla. Tampereen rahatoimikamari teki selvityksen noin 2 500 asukkaan Pispalan tilanteesta ja päätyi siihen, että esikaupungin ”järjestämättömät olo⁶⁵” tuottivat monenlaista haittaa kaupungille. Rahatoimikamari hankki lausunnot kaupungin poliisimestarilta, terveydenhoitolautakunnalta, rakennuskonttorilta ja palotoimistolta. Terveydenhoitolautakunnan mukaan uhkana oli esikaupunkien muodostuminen kulkutautien pesäpaikoiksi ja tautien leviäminen kaupunkiin. Kaupungeissa miellettiin usein, että tartuntataudit tulivat kaupunkiin ulkopuolelta, esimerkiksi esikaupungeista tai ympäröivältä maaseudulta. Lautakunta kantoi huolta myös esikaupungeista myytäväksi tuoduista elintarvikkeista, joiden valmistusta kaupunki ei pystynyt valvomaan. Lisäksi ongelmana oli viemäröinnin puuttuminen. Pispalan pohjoisrinteen jätevedet valuivat vapaasti Näsijärveen, josta kaupunki otti juomavetensä. Poliisimestarin mukaan esikaupungissa ei juuri ollut järjestysongelmia, mutta Pispala toimi kaupungin rikosentekijöiden piilopaikkana ja esikaupungissa tehdyt rikokset jäivät usein selvittämättä. Rakennuskonttori piti rakennusoloja kehnoina, mutta palotoimistolla ei ollut huomauttamista esikaupungin oloista.⁶⁵ Asiantuntijalausunnat määrittivät esikaupunkitilaa rikollisten piilopaikkana ja tautien pesäpaikkana, jonne kaupungin valvonta ja toimenpiteet eivät ulottuneet. Samalla esikaupungin ihmiset nähtiin uhkana, sillä heidän mukanaan uskottiin tarttuvien tautien, terveydelle vaarallisten elintarvikkeiden ja rikollisuuden kulkeutuvan kaupunkiin.

Kun Tampereen kaupunki 1907 lähetti läänin kuvernöörille esityksen esikaupunkien järjestämisestä, alkoi vuosia kestänyt prosessi, jossa eri kaupunkihallinnan osapuolet olivat määrittelemässä esikaupunkitilaa. Ehdotus ei saanut kovin paljon vastakaikua Pirkkalan kunnanvaltuustossa, joka piti maalaiskunnan terveydenhoitoa koskevia määräyksiä riittävinä myös Pispalan suhteen, mutta alueen järjestysoloissa myönnettiin olevan kohentamisen varaa. Sen sijaan Pirkkalan piirin nimismiehen mukaan Pispalan poliisiolot olivat tyydyttävällä kannalla, mutta alue tarvitsi omat rakennus- ja palotointa sekä terveydenhoitoa koskevat säännöt. Pirkkalan kihlakunnan kruununvouti ja Tampereen piirilääkäri puolsivat sekä järjestys- että rakennussääntöjen laatimista. Tampereen kaupunginvaltuusto antoi kuvernöörin pyynnöstä toukokuussa 1908 lausunnon, jossa se ilmaisi pettymyksensä siitä, etteivät maalaiskunta ja viranomaiset antaneet suurtakaan arvoa pyrkimyksille parantaa Tampereen esikaupungin järjestystä. Kaupunki tarjoutui antamaan asiantuntija-apua Pirkkalan kunnalle järjestyssääntöjen laatimisessa alueelle. Se katsoi, että sääntöjen laatiminen olisi sekä esikaupunkien oman että yleisen edun mukaista. Kuvernööri Ivar Gordie tuki hanketta ja oli sitä mieltä, että maalaiskuntien lainsäädäntö ei riitä Tampereen esikaupunkien olojen järjestämiseksi tyydyttävällä tavalla. Kuvernööri esitti senaatille, että Pispalan esikaupunkiin laadittaisiin ainakin rakentamista, järjestysoloja ja palotointa koskevat säännöt taajaväkisistä

⁶⁵ Pk. 6.11.1906 302§. KV. TKA; RTK:n valtuustolle tekemä selvitys esikaupunkien oloista. RTK:n kirjekonsepti nro 177, III 1907. RTK:n pöytäkirjat 1907. TKA; RTK:n lausunto valtuustolle. RTK:n kirjekonseptit nro 283, 7.5.1908. RTK:n pöytäkirjat 1908. TKA; Asetus taajaväkisten maalaisyhdyskuntain järjestämisestä, Asetuskokoelma 21/1898; Komiteanmietintö 4/1896; Harjula 2003, 122, 125.

maalaisyhdyskunnista annetun asetuksen mukaisesti.⁶⁶ Viranomaislausunnot ilmentävät toisistaan poikkeavia ja jopa vastakkaisia näkemyksiä esikaupungin tilanteesta. Hyhkyn ja Ansionkallion kaavoitettujen ja säänneltyjen asuntoalueiden erityistilanne ei tule esille, vaan koko Pispalaa käsitellään yhtenä kokonaisuutena. Lausunnoissa ei kuulu maanomistajien eikä asukkaiden ääni.

Senaatti päätyi Pispalan mahdollisimman perusteelliseen järjestämiseen, kun se 1912 määräsi Pirkkalan kunnan laatimaan alueelle asetuksen vaatimat palo-, järjestys-, rakennus- ja terveydenhoitosäännöt. Pirkkalassa valittiin toimikunta hoitamaan esikaupunkiasiaa, mutta se ei edistynyt työssään, joten sääntöjä ei saatu laadittua. Alueen maanomistajat katsoivat, että järjestely ei tukenut heidän taloudellisia intressejään. Pispalaan laadittiin 1921 Pirkkalan valtuuston päätöksellä asemakaava, mutta sitä ei saatu vahvistettua. Valtuuston mukaan rakennukset kyllä rakennettiin tämän epävirallisen kaavan mukaisesti. Suurin osa Pirkkalan valtuutetuista kannatti alueen liittämistä Tampereen kaupunkiin 1910-luvun lopulta lähtien, mutta Pispalassa asuneet valtuutetut olivat liitosta vastaan. Pirkkalan kunta alkoi 1920-luvun alussa ajaa liitosta, sillä Pispalan kohonnut sairaanhoito, köyhäinhoito- ja koulukustannukset sekä työttömyyden hoito kävivät kunnalle raskaiksi. Liitosajatusta tuki myös se, että alueella asui pääasiassa Tampereen tehtaiden työväkeä. Tampereen kaupunki myönsi Pispalan tärkeyden kaupungille, mutta viivytti liitosta ja pyrki saamaan valtiolta korvauksia Pispalan vastaanottamisesta.⁶⁷ Esikaupunki, joka oli enemmän osa kaupunkitilaa kuin maaseutua, näyttäytyi nyt ongelmana sekä maalaiskunnassa että kaupungissa.

Monimuotoinen esikaupunkitila

Hatanpään ja Kaarilan kartanoiden omistajat olivat edelläkävijöitä työväen asuntoalueiden suunnittelussa Tampereen ympäristöön. Kosmopoliitit kartanonomistajat olivat todennäköisesti tietoisia modernin kaupunkisuunnittelun ideoista sekä työväen omakotiasumiseen liittyneistä ihanteista. Kartanonomistajat pyrkivät maanmittausinsinöörin laatimien kaavasunnitelmien avulla saamaan järjestystä alueilleen ja siten luomaan maaseudulle kaupunkimaista tilaa. Kartanoiden asuntoaluesuunnitelmille oli kuitenkin ominaista, että olemassa oleva asutus liitettiin osaksi kaavasunnitelmaa. Niissä ei pyrittykään niin täydelliseen järjestämiseen kuin mitä kaupungit tekivät, kun ne asemakaavoittivat esikaupunkejaan. Esimerkiksi Kyttälän asemakaavassa ei huomioitu aiempaa asutusta eikä asukkaita, vaan kaupunkitila järjestettiin hävittämällä koko vanha rakennuskanta.

Eri tahot muokkasivat ja kontrolloivat esikaupunkitilaa. Vuokrasopimusten ja kontrollikäyntien avulla tilanomistajat valvoivat tontinvuokraajiensa rakentamista, asumista ja elämää

⁶⁶ RTK:n lausunto valtuustolle. RTK:n kirjekonseptit nro 283, 7.5.1908. RTK:n pöytäkirjat 1908. TKA; Pispalan ja Järvensivun järjestelykysymys, *Tampereen Sanomat* 26.10.1911.

⁶⁷ Pk 30.9.1918, §4. Mantaalikunnan ja Pirkkalan kuntakokouksen pk:t 1917–1927. Ca:2, Pk 25.2.1921, §4. Pirkkalan kunnanvaltuuston pöytäkirjat 1914–1921. Cc:1, Pk 20.6.1923, §12 ja pk 8.8.1923, §8. Pirkkalan valtuuston pk:t 1922–1923. Cc:1. Nokian kaupunginarkisto; Katsaus Pirkkalan kunnalliskertomukseen vuodelta 1921, *Pirkkalan Uutiset* 8.4.1922; Jutikkala 1979, 229; Koivuniemi 1994a, 117–118. Liitos toteutui 1937, jolloin Tampereeseen kaupunkiin liitettiin koko läntinen esikaupunkialue, jonka pinta-ala oli 2 000 hehtaaria.

vuokrapalstalla. Kaupunkitila vaati järjestystä, johon sekä ympäristö että asukkaat oli sopeutettava. Sosiologi Zygmunt Baumanin mukaan järjestämisen halu ammentaa voimansa kaaoksen pelosta. Esikaupunkien tilallinen epäjärjestys merkitsi myös sosiaaliseen kaaokseen mahdollisuutta, jolloin järjestyksen saavuttaminen vaati sekä yksilöiden että heidän ympäristönsä kontrollia.⁶⁸ Esikaupunkitonttien vuokraajat muokkasivat itse esikaupunkitilaa rakentamalla taloja, perustamalla yrityksiä ja yhdistyksiä, järjestämällä palveluja ja virkistystoimintaa sekä rakentamalla ja ylläpitämällä infrastruktuuria.

Suurtilojen omistamiin asuntoalueisiin liittyi monia eri tahoja ja erilaisia intressejä. Kaupunkihallinnan eri osapuolet, tilanomistajat, asukkaat ja eri toimijat maalaiskunnassa, kaupungissa sekä läänin- ja valtionhallinnossa, näkivät esikaupungin osin eri tavoin. Kaupunkihallinta-käsitteellä on ollut mahdollista tuoda näkyväksi keskus- ja paikallishallinnon sekä yksityisen sektorin ja kansalaisyhteiskunnan eri toimijoiden osuutta esikaupunkitilan määrittelyä koskevassa neuvottelussa. Tilan käsitteen avulla hahmotin eri tahojen käsityksiä esikaupunkiympäristöstä. Kaupungin-, valtion- ja lääninhallinnossa esikaupunkeja käsiteltiin lähinnä ongelmadiskurssissa ja yhtenä kokonaisuutena, jolloin kaavoitettujen Hyhkyn, Ansionkallion ja Vuohensillan asuntoalueiden erityisyyttä ei huomioitu. Esikaupunkialueet määriteltiin uhkakuvien kautta ja asukkaat samaistettiin ympäristöönsä.

Työväenasumisen ihanteista huolimatta Hyhkyn myyntiprosessista on nähtävissä, että agraari-Suomessa julkinen valta ei halunnut tukea työväestön omakotiasumista. Tapauksesta tulee hyvin ilmi myös asukkaiden oma aktiivisuus. He aloittivat koko prosessin Pispalan työväentalossa, joka oli esikaupungin kaupunkihallinnan tilaa, ja olivat valmiita ajamaan asiaansa aina valtionhallinnon ylimmälle tasolle asti. Valtio näyttää tarkastelleen asiaa erityisesti kaupungin kannalta, jolloin maanomistajien, asukkaiden ja maalaiskunnan etu jäi toissijaiseksi. Kartanonomistajat, jotka näyttävät ymmärtäneen kaupungin tai maalaiskunnan hallintoa aikaisemmin esikaupunkialueet osana kaupunkia, toimivat jo 1900-luvun alusta aktiivisesti esikaupunkien saattamisessa kaupungin omistukseen. Tampereen kaupunki, joka omia rajojaan laajempaan toimijana pyrki monin tavoin vaikuttamaan esikaupunkeihinsa, ei ollut valmis niitä vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä vastaanottamaan.

Hyhky, Ansionkallio ja Vuohensilta eivät olleet pahamaineisia paikkoja, joiksi työväen esikaupunkialueita on usein kuvattu. Ne olivat alueita, joissa monet työväenluokkaan ja alempaan keskiluokkaan kuuluneet saattoivat rakentaa itselleen kodin ja elää halvemmalla, tilavammin ja mukavammin kuin kaupungissa. Kartanonomistajat jatkoivat perinteistä patriarkaalista huolenpitoa alustalaisistaan ohjaamalla esikaupunkivuokralaisiaan vuokrasopimusten, tarkastusten ja naisten tekemän esikaupunkityön avulla hyviin elintapoihin, työteliäisyyteen sekä kodista ja ympäristöstä huolehtimiseen.

⁶⁸ Bauman 1996, 33, 76; Salmela 2004, 231.

Lähteet

Arkistolähteet

Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA)

Maataloushallituksen I arkisto

Maataloustiedustelu 1910. Ha:45, Ha:46

Maataloustiedustelu 1920. Ha:243, Ha:247

Pirkkalan tuomiokunnan arkisto (PTK), Pirkkalan kärjäkunta (PKK)

Cb3:21 Lainhuudatusasiain pöytäkirjat 1911

Cb3:22 Lainhuudatusasiain pöytäkirjat 1912

Cb3:23 Lainhuudatusasiain pöytäkirjat 1913

Kansallisarkisto (KA)

Senaatin talousosaston registraattorinkonttori

Ca: 607 Talousosaston yhteisistuntopöytäkirjat X 1.10–27.10.1909

Eb:2899 Anomusaktit 1906: akti 1635/481

Eb:2899 Anomusaktit 1906: akti 1636/481

Nokian kaupunginarkisto

Pirkkalan ja Pohjois-Pirkkalan arkisto

Ca:2 Pirkkalan kuntakokouksen pöytäkirjat 1903–1927

Cc:1 Pirkkalan kunnanvaltuuston pöytäkirjat 1914–1923

Tampereen kaupunginarkisto (TKA)

Hatanpään hoitokunta (HH)

G:1 Hatanpään kartanon vuokratirjoja

E:5 Hatanpään vuokrauettelo 1914–1931

Tampereen kaupungin rahatoimikamari (RTK)

C:17 Pöytäkirjat I 1906

C:21 Pöytäkirjat I 1907

C:25 Pöytäkirjat I 1908

C:34 Pöytäkirjat I 1910

C:49 Pöytäkirjat I 1913

C:51 Pöytäkirjojen liitteet 1913 III, §551–919

Tampereen kaupunginvaltuusto (KV)

Pöytäkirjat liitteineen 1906 (mf)

Pöytäkirjat liitteineen 1910 (mf)

Tampereen Teknillinen Seura

Ba:1 Jäsenkortisto

Ca:1 Pöytäkirjat 1898–1901

Tampereen Naisyhdistyksen arkisto

Kertomus hallituksen Naisyhdistykselle antamien varojen käytöstä 1911–1912

Tampereen Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus

Painetut lähteet

Aamulehti 21.2.1906, 20.4.1909, 21.10.1914, 14.11.1915, 30.1.1916.

[Borgenström, Toivo] T. B:m 1903. Eräs tonttijako Pirkkalassa v. 1900. *Suomen maamittariyhdistyksen aikakauskirja*, 6/1903, 172–177.

Federley, Birger 1899. Om arbetarebostäder. *Tekniska föreningen i Finland förhandlingar* 2–4/1899, 52–62.

Hatanpään ostokysymystä valmistelevaan asetetun komitean mietintö 2.5.1913. Tampere 1913.

Kansan Lehti 24.10.1905, 31.10.1905.

Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus taajaväkisten maalaisyhdyskuntain järjestämisestä eräissä tapauksissa. Annettu Helsingissä, 15 päivänä kesäkuuta 1898. Suomen Suuriruhtinaan Asetus-Kokoelma 21/1898.

Komiteanmietintö 4/1896. Lainehdotusta etukaupunkien ja niiden kaltaisten yhdyskuntain kunnallisten ja muiden olojen järjestämisestä tekemään asetettu komitea. Helsinki 1896.

Meurman, Otto-Iivari 1917. *Första allmänna finska bostadskongressen utställning vägledare*. Helsingfors.

Pirkkalan Uutiset 8.4.1922.

Snellman, G. R. 1909. *Tutkimus vähävaraisten asunto-oloista vuonna 1909 Tampereen kaupungissa sekä viereisissä Pirkkalan ja Messukylän pitäjän osissa*. Tampere.

Sosialisti 9.9.1906.

Tammerfors Nyheter 27.3.1908.

Tampereen kaupungin kunnalliskertomukset 1913.

Tampereen Sanomat 29.4.1900, 12.4.1910, 26.10.1911.

Tampereen Uutiset 2.12.1899, 9.2.1900.

Kirjallisuus

Bauman, Zygmunt 1996. *Postmodernin lumo*. Vastapaino, Tampere.

Couperus, Stefan, Smit, Christianne & Wolffram, Dirk Jan 2007. Introduction: Local Elites and Urban Politics. A Conceptual Framework. Teoksessa: Couperus, Stefan, Smit, Christianne & Wolffram, Dirk Jan (toim.). *In Control of the City: Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800–1960*. Peeters, ix–xix.

Couperus, Stefan 2010. Research in Urban History: Recent Theses on Nineteenth- and Early Twentieth-century Municipal Administration. *Urban History*, Aug, 322–332.

Edling, Nils 1996. *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Carlsson Bokförlag, Stockholm.

Eskola, Jari 2015. Laadullisen tutkimuksen juhannustaiat: Laadullisen aineiston analyysi vaihe vaiheelta. Teoksessa: Valli, Raine ja Aaltola, Juhani (toim.). *Ikkunoita tutkimusmetodeihin 2: Näkökulmia aloittelevalle tutkijalle tutkimuksen teoreettisiin lähtökohtiin ja analyysimenetelmiin*. PS-Kustannus, Jyväskylä, 185–206.

Foucault, Michel 2014a. *Tarkkailla ja rangaista*. Otava, Helsinki.

Foucault, Michel 2014b. *Parhaat*. Niin & näin, Tampere.

Garside, Patricia L. 2004. Citizenship, civil society and quality of life: Sutton Model Dwellings Estates 1919–1939. Teoksessa: Colls, Robert & Rodger, Richard (toim.). *Cities of Ideas: Civil Society and Urban Governance in Britain, 1800–2000*. Ashgate, Aldershot, 258–282.

Gunn, Simon 2001. The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place. Teoksessa: Gunn, Simon & Morris, Robert J. (toim.). *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*. Ashgate, Aldershot, 1–14.

Gunn, Simon 2007a. Elites, Power and Governance. Teoksessa: Couperus, Stefan, Smit, Christianne & Wolffram, Dirk Jan (toim.). *In Control of the City: Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800–1960*. Peeters, Leuven, 191–202.

Gunn, Simon 2007b. Governance, Citizenship, and Municipal Provision in the Modern City. *Journal of Urban History*, 33:6, 1006–1014.

Harjula, Minna 2003. *Tehdaskaupungin takapihat: Ympäristö ja terveyst Tampereella 1880–1939*. Tampereen Historiallisen Seura, Tampere.

Hellspång, Mats 2004. Statareländet: Ivar Lo-Johansson och bilden av statarna. Teoksessa: Hellspång, Mats, Lindvall, Karin, Pergament, Nicole & Rundqvist, Angela. *Herrgårdsrömmantik och statarelände*. Carlssons, Stockholm, 267–316.

Jerpåsen, Gro Bjørnstad & Tveit, Mari Sundli 2014. Safeguarding Cultural Heritage in the Urban Fringe: The Role of Legibility. *Landscape Research*, 39:4, 433–454.

Jutikkala, Eino 1969. Maalaisyhteiskunta siirtoväen tuloon saakka. Teoksessa: *Hämeen historia IV:1: Noin vuodesta 1870 vuoteen 1945*. Hämeen Heimoliitto, Hämeenlinna, 77–199.

Jutikkala, Eino 1974. Asemakaava ja rakennukset. Teoksessa: *Hämeen historia IV:2. Noin vuodesta 1870 vuoteen 1945*. Hämeen Heimoliitto, Hämeenlinna, 253–325.

Jutikkala, Eino 1979: *Tampereen historia III. Vuodesta 1905 vuoteen 1945*. Tampereen kaupunki, Tampere.

Kanerva, Unto 1967. *Messukylän historia II: Kaupunkiasutus valloittamassa Messukylää*. Tampereen kaupunki, Tampere.

Kankkonen (Tammisalo), Satu 2003. *Ongelmia Pispalasta: Esikaupunkiasutus Pohjois-Pirkkalan rasiitteena 1922–1936*. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.

Karonen, Petri 2002. Johdanto. Moninainen patriarkalisuus – normien ja käytäntöjen solmukohtat. Teoksessa: Einonen, Piia & Karonen, Petri (toim.). *Arjen valta: Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 10–23.

Karonen, Petri 2004. *Patruunat ja poliitikot: Yritysjohtajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Kekkonen, Sanna 2002. Isällistä oikeutta: Sysmän Hovilan kartanon patriarkaalinen järjestys 1800-luvun alkupuoliskolla. Teoksessa: Einonen, Piia & Karonen, Petri (toim.). *Arjen valta: Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 178–202.

Koivuniemi, Jussi 1994. Kunnallishallinnon uudistuksesta kunnan jakoon 1865–1921. Teoksessa: Koivuniemi, Jussi, Kaarninen, Mervi & Kaarninen, Pekka. *Nokian ja Pirkkalan historia: Yhteinen Pirkkalan pitäjä 1865–1921 ja kuntien erilliset vaiheet 1990-luvulle*. Nokian kaupunki ja Pirkkalan kunta, Forssa, 17–215.

Koivuniemi, Jussi 2000. *Tehtaan pillin tahdissa: Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Kolbe, Laura 1988. *Kulosaari: Unelma paremmasta tulevaisuudesta*. Kulosaaren kotiseuturahaston säätiö, Helsinki.

Kooij, Pim 2007. Urban Elites and Political Space in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Teoksessa: Couperus, Stefan, Smit, Christianne & Wolfram, Dirk Jan (toim.). *In Control of the City: Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800–1960*. Peeters, Leuven, 1–13.

Lahtinen, Kati 2003. *Pispalan rakennusinventointi 2003: Tahmela ja Ansionkallio. Loppuraportti*. Vapriikki, Tampere.

Lefebvre, Henri 1991. *The production of space*. Blackwell Publishing, Oxford.

Lehtonen, Mikko, Rantanen, Pekka & Valkonen, Jarno 2008. Toimittajien saatesanat. Teoksessa: Lehtonen, Mikko, Rantanen, Pekka & Valkonen, Jarno (toim.). Doreen Massey, *Samanaikainen tila*. Vastapaino, Tampere, 7–12.

Lilius, Henrik 2014. Kaupunkirakennustaide 1800-luvun jälkipuoliskolla. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.). *Suomen kaupunkirakentamisen historia II*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 308–341.

- Litzen, Aulikki 1987. *Vapaa kasvu Helsingin esikaupunkialueella 1900–1970*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Litzen, Aulikki & Vuori, Jukka 1997. *Helsingin maalaiskunnan historia 1865–1945. Kunnallishallinnon uudistuksesta suureen alueuuvutukseen*. Vantaan kaupunki, Vantaa.
- Massey, Doreen 2008. *Samanaikainen tila*. Lehtonen, Mikko, Rantanen, Pekka & Valkonen, Jarno (toim.). Vastapaino, Tampere.
- Meller, Helen 2004. Women and Citizenship: Gender and the Built Environment in British Cities 1870–1939. Teoksessa: Colls, Robert & Rodger, Richard (toim.). *Cities of Ideas: Civil Society and Urban Governance in Britain, 1800–2000*. Ashgate, Aldershot, 231–257.
- Meurman, Otto-Iivari 1947. *Asemakaavaoppi*. Otava, Helsinki.
- Meurman, Otto-Iivari 1985. *Viipurin pitäjän historia III: Kartanot*. Viipurin maalaiskunnan pitäjöseura.
- Niemi, Marjaana 2016. Kaupunkisuunnittelijat ilman rajoja: Eliel Saarinen luomassa kansallisia, kansainvälisiä kaupunkeja. Teoksessa Sulkunen, Irma, Niemi, Marjaana & Katajala-Peltomaa, Sari (toim.). *Usko, tiede ja historiankirjoitus: Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 237–266.
- Niemi, Marjaana 2019. A Place in Its Own Right: The Rural-Urban Fringe of Helsinki from the Early Nineteenth Century to the Present. Teoksessa Soens, Tim, Schott, Dieter, Toyka-Seid, Michael & De Munck, Bert (toim.). *Urbanizing Nature: Actors and Agency (Dis)connecting Cities and Nature*. Routledge.
- Nikula, Riitta 2014. *Suomalainen rivitalo: Työväenasunnosta keskiluokan unelmaksi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Nummela, Ilkka & Laitinen, Erkki K. 2014. Kaupunkimaalaisia ja muita kuopiolaisia. Teoksessa: Markkola, Pirjo, Snellman, Hanna & Östman, Ann-Catrin (toim.). *Kotiseutu ja kansakunta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Perälä, Tauno 1951. *Turun esikaupungit ja niiden aiheuttamat probleemmat ensimmäiseen maailmansotaan mennessä*. Turku.
- Piilonen, Juhani 1996. ”Vantaan puistokaupunki”: Ulkomaiset esikuvat ja niiden sovellutus. *Helsingin pitäjä – Helsingin 1996*. Helsingin pitäjän kotiseutuyhdistys – Helsingin hembygdsförening, Vantaa, 6–51.
- Qviström, Mattias 2007. Landscapes out of Order: Studying the Inner Urban Fringe Beyond the Rural-urban Divide. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 89:3, 269–282.
- Qviström, Mattias & Salzman, Katarina 2006. Exploring Landscape Dynamics at the Edge of the City: Spatial Plans and Everyday Places at the Inner Urban Fringe of Malmö, Sweden. *Landscape Research*, 31:1, 21–41.
- Ramsay, Alexandra 1993. *Huvudstadens hjärta: Filantropi och social förändring i Helsingfors. Två fruntimmersföreningar 1848–1865*. Helsingfors universitet, Helsingfors.
- Rapo, Niklas 2017. Finlands Manchester. Tammerfors som reproducerat resmål och förstaden Kyttälä genom resenärers ögon ca 1860–1900. *Historisk Tidskrift för Finland* årg. 102 2017:4, 555–588.

- Rasila, Viljo 1984. *Tampereen historia II. 1840-luvulta vuoteen 1905*. Tampereen kaupunki, Tampere.
- Saarikangas, Kirsi 1998a. Suomalaisen kodin likaiset paikat: Hygieniä ja modernin asunnon muotoutuminen. *Tiede & Edistys*, 3/1998, 198–220.
- Saarikangas, Kirsi 1998b. Tilan tekijät. Teoksessa: Elovirta, Arja & Lukkarinen, Ville (toim.). *Katseen rajat: Taidehistorian metodologiaa*. Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus, 183–204.
- Saarikangas, Kirsi 2002. *Asunnon muodonmuutoksia: Puhtauden estetiikka ja sukupuoli modernissa arkkitehtuurissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Salmela, Ulla 2004. *Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a planner of Finnish towns 1914–1937*. Taidehistorian Seura, Helsinki.
- Savolainen, Panu 2017. *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Sigillum, Turku.
- Sinisalo, Uuno 1944. *Tampereen Teknillinen Seura – Tekniska Klubben i Tammerfors 1893–1943*. Tampere.
- Smith, Bonnie G. 1981. *Ladies of the Leisure Class: The Bourgeoises of Northern France in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton.
- Soja, Edward W. 1989. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Blackwell, Oxford.
- Soja, Edward W. 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Verso, London.
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli 2009. *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Tammi, Helsinki.